

ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ-ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Յետագայ քանի մը էջերուն մէջ կու տանք Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանի արխիւներէն վերցուած քանի մը տեղեկագիր, որոնք անմիջականօրէն կ'առընչուին Հայկական Տասնհինգին եւ իրենց ամբողջական ձեւին մէջ գիտական շրջանառութեան կը դրուին առաջին անգամն ըլլալով: Անոնց ձեռք բերումին համար մեր շնորհակալութիւնները կ'երթան որքան Հ. Բ. Ը. Միութեան ղեկավարութեան՝ նոյնքան նաեւ Նուպարեան Մատենադարանի վարիչ Դոկտ. Ռէլմոնտ Յ. Գէորգեանին:

Հոս տրուող այս քանի մը տեղեկագիրները անշուշտ որ պիտի չըլլային միակն իրենց տեսակին մէջ. իրականութեան մէջ՝ անհրաժեշտ էր որ գտնուէին նաեւ ուրիշներ, որոնց սակայն հանդիպելու բախտը չեղաւ մերը: Ըստ զէյթունցի եւ սայցապուրկարնակ Փրոֆ. Հայկ Արամեանի մէկ վկայութեան՝ «երբ 1918 թուականին, ազատագրուած Հալէպ քաղաքին մէջ, վերապրած հայութեան բեկորներէն կազմուած 82 զանազան հայրենակցական Միջ-գաւառային Միութեան ատենապետի պաշտօնը վստահուած էր գրողիս՝ ամէն գաւառի ու քաղաքի կարող անձերէ կազմուած յանձնախումբի պաշտօն յանձնած էինք մանրամասն տեղեկագիր, վիճակացոյց եւ ամբաստանագիր պատրաստելու՝ մեր սուրբ դատին համար իբրեւ փաստաթուղթ ծառայելու [համար]:

«Հանրածանօթ Տոքթ. [Ասատուր] Ալթունեանի հետ Փարիզ մեկնող Արամ Անտոնեանին յանձնեցի 81 տեղեկագիրներ, որպէսզի զանոնք անմիջապէս Փարիզ՝ Պօղոս Նուպար փաշային յանձնէր: Աւա՛ղ, տխուր հետեւանք: Չէր յանձնած:

«Քոփս մնացեր էր միմիայն իմ ծննդավայրիս՝ Չէյթունի 28 էջոց տեղեկագիր պրակը, անլի քան 120 ստորագրութեամբ, ընդ որս՝ Ֆրնուզի Ս. Կարապետ վանքի վանահայր [Բարթողիմէոս] Մ. Վրդ. Թագանեանի:

«Ահա՛ այդ շահեկան տեղեկագիրին ամփոփումը»⁽¹⁾:

Եթե ճիշդ է Արամեանի վկայությունը՝ ուրեմն պիտի ըլլային 32 տեղեկագիրներ, որոնցմէ միայն 31-ն էր, որ յանձնուեցան Անտոնեանին: Ծիշոյ հոս ալ կը ծագի հարցումը — ինչո՞ւ 31 եւ ոչ՝ 32: Արամեան ինչո՞ւ իրեն պահեց Ձէթունինը, ի՞նչ ընելու համար եւ ի՞նչ նպատակով: Ի՞նչ որ ալ ըլլան պատասխանները հարցումներուն՝ Ձէթունի տեղեկագիրը, զոր յետագային, 1965-ին եւ անոր պատրաստութենէն միայն 46 տարի ետք լուսին տուաւ Հայկ Արամեանը՝ տրուեցաւ ամփոփ կերպով: Կրկի՞ն կը ծագի հարցումը — ինչո՞ւ: Կա՞ր որեւէ պատճառ վար դնելու զայն եւ ապա՝ յետագային ալ հրատարակելու անոր մէկ «ամփոփումը»:

Արամեանին յանձնած 31 տեղեկագիրներուն նակատագիրը կը մնայ անյայտ, այսուհանդերձ՝ անոնցմէ ոմանց կարելի է հանդիպիլ այսօր Նուպարեան Մատենադարանի արխիւներուն մէջ Անտոնեանի անունը կրող թղթածրարներէն ներս: Հոն՝ այդ արխիւներուն մէջ կարելի է հանդիպիլ Ատրիանապոլսոյ, Քղիի եւ շրջակայքի, Բաղէշի, Սեբաստիոյ, Խոտորջուրի, Կեսարիոյ, Էվերէկի, Գոնիայի, Անգարայի, Ամանոսի, Այնթապի, Կարինի եւ կարգ մը այլ շրջաններու վերաբերող տեղեկագիրներուն, որոնցմէ ոմանք յատկօրէն չեն պատկանիր Արամեանի յիշած տեղեկագիրներու կարգին: Այսպիսին են, օրինակ, Մարաշինը, Անգարայինը, Ամանոսինը, Այնթապինը եւ Կարինինը: Այս վերջիններէն ֆրանսագիր են Մարաշինը, Անգարայինը, Ամանոսինը եւ Կարինինը, եւ առ այդ կու գան անհատ գրիչներէ: Հայերէն է Այնթապինը եւ կը մնայ անստորագիր: Նոյնն է պարագան Տիգրանակերտին, իսկ Քղիի եւ շրջակայքի տեղեկագիրի աւարտին ձգուած գիր մը կը յայտնէ թէ այդ գրությունը կը պատկանի Եփրեմ Ալեմեանի ձեռագիրին:

Այսքա՛ն միայն: Սակայն եթէ այս բոլորն ալ ընդունուին որպէս «տեղեկագիր-ամբաստանագիր»՝ չեն գար ամբողջացնելու թիւր Փարիզ առաքուած 31 տեղեկագիրներուն, ահա թէ ինչո՞ւ համար հարցումը կը մնայ անպատասխան: Ո՞ր մնացին միւսները, Արամ Անտոնեանին յանձնուածները:

Հիմա մենք չե՛նք որ պիտի կատարենք այդ փնտոտութիւնը: Օր մը, երբ առիթն ընծայուի մեզի աւելի երկար ժամանակ մը տրամադրելու այս գործին՝ կը կատարենք այն՝ ինչ որ հայոց պատմութեան վերջին շրջանի ուսանողներ ականայ կերպով ըրած են անտես: Մինչ այդ սակայն:

Յետագայ էջերուն մէջ յաջորդաբար կու տանք հայերէնով «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Սեբաստիոյ կուսակալութեան»ը, «Ընդհ[անուր] տեղեկագիր Էտիրնէի կուսակալութեան հայ վե-

րապրող գաղաթականաց»ը, և Բաղէշի անվերնագիր մէկ տեղեկագիրը, իսկ ֆրանսերէնով՝ Ալֆոնս Առաքելեանի ստորագրութեամբ «Déportation des arméniens du vilayet d'Erzeroum»-ը և Պ. Փատովայի ստորագրութեամբ «Le lac ensanglanté»-ն: Հոս տրուող այս նիւթերէն վերջին երկուքը ականատեսի վկայութիւններ են, և այդ իսկ պատճառով կը զգենուն արժէք ու կշիռ:

Հոս տրուող բոլոր փաստաթուղթերն ալ կը տրուին այնպէս՝ ինչպէս որ են անոնք: Կատարուած են հազուադէպ միջամտութիւններ կէտադրութեան և լեզուական արտայայտութեան պարագային, այդ վերջինին՝ լեզուականին՝ մերթ ըրած ենք կարգ մը լատիւններ և զանոնք առեր անկիւնատր փակագիծերու մէջ:

Լ. Վ.

Ա.

ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ-ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՍԵՒԱՍՏԻՈՅ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ⁽²⁾

ՍԵՒԱՍՏԻԱ

Սերաստիոյ կուսակալութեան սահմանները.— Կարին, Խարբերդ, Հալէպ, Ատանա, Էնգարէ⁽³⁾, Գասթեմունի, Տրապիզոն նահանգներու միջեւ:

Գաւառի բաժանումներ.— Սվազ, Ամասիա, Թոգատ, Ծ[ապին] Գարահիսար:

Գաւառակի բաժանում.— Հաֆիզ, Գոշկիրի, Տիվրիկ, Գանկալ, Երլտըզ Էլի, Թոնուս, Կիրին, Տարեմսէ և Աշուտի, Ազիզիէ:

Բնակչություն.—

ՍԵՐԱՍՏԻԱ		զուտ հայ	5000 տուն	32.000 անձ
	հինգ գիւղեր	զուտ հայ	1025 տուն	7.175 անձ
Հաֆիգ	21 գիւղերով	զուտ հայ	3675 տուն	25.725 անձ
Գոչկիրի	7 գիւղերով	զուտ հայ	1410 տուն	9.870 անձ
Տիվրիկ	13 գիւղերով	զուտ հայ	1750 տուն	12.250 անձ
Գանկալ	7 գիւղերով	զուտ հայ	935 տուն	6.545 անձ
Ելլտըզ էլի	6 գիւղերով	զուտ հայ	390 տուն	2.730 անձ
Թոնուս	35 գիւղերով	զուտ հայ	4990 տուն	34.930 անձ
Կիւրին			5000 տուն	35.000 անձ
Տարեւոտ եւ Աշոտի			800 տուն	5.600 անձ
Ագիգիէ			400 տուն	2.800 անձ
		[Գումար']		174.625 անձ
	Վերապրողներ՝			5.000 անձ
	Բնացնչուած՝			179.625 անձ

[ՍԵՐԱՍՏԻԱ]

ԲՈՒՆԱԳԱՂԹԸ

1914 Նոյեմբեր 19-ին, Տ. Սահակ Վրդ. Օտապաշեան կը սպաննուի Սվազ-Երիզա ճամբուն վրայ Շ[ապին] Գարահիսարի Աղուանիս գիւղին մօտ, Սվազէն դրկուած 5 չեթաներու ձեռքով. ասոնք են՝ Քիլիսի տղայ Հիւսէյին, Չառացի Մամէտ, Չառացի Քէօր Գաւրմի տղայ եւ ընկերները: Ասիկա կ'ըլլայ հայ[կական] հալածանքի ազդանշանը:

1915, Մարտ 28. Գերի ոռու սպաներէն մին կը փախչի. ասիկա իբր պատրուակ՝ կը ձերբակալուին ծանօթ հայեր, որոնք 40-50 օր բանտարկուել էւ սարսափելի տանջանքներու ենթարկուել վերջ՝ կը դրկուին Եէնի Խանի Կերմուղատի կաղնիի անտառը, [եւ] հոն կը սպաննուին խժոժօրէն: Ներկայ եղած են այս սպանութեանց՝ Կուսակալ Մուամմէր, Գոլ Օրտուի հրամանատար Բերթէվ եւ Իթթիհատի ներկայացուցիչ Ղանի:

1915, Ապրիլ. Ամասիոյ եւ Մարգուանի կուսակցական պետերը եւ մտատրականները, թուով 17 հոգի, Սվազ կը բերուին. Շիֆայի Մետրեսէն կը բանտարկուին 2 շաբաթ. ապա գիշեր մը Շուն-Քուտակի մօտերը կը սպաննուին, դարձեալ ներկայութեամբ Կուսակալ Մուամմէրի:

1915, Ապրիլ. Սվազի գաւառակներէն խումբ-խումբ տեղույն թաղ[ական] խորհրդոյ եւ կուսակցութեանց անդամներ, առետրականներ,

մտատրականներ Սվազ կը բերուին, մի քանի օր բանտարկուելէ վերջ՝ գիշերները Սվազի շուրջ Փաշա-Չայիր, Չերշի-տերէսի եւ այլ տեղեր կը տարուին ու աներեւակայելի տանջանքներու տակ կը սպաննուին:

1915, Ապրիլ-Մայիս. Գիղերու հալածանքը եւ խժողովուրդները կը սկսին. Հաֆիզ գաստակին բոլոր հայ գիղերու[ն] այրերը [եւ] երիտասարդները Գոշհիսարի մէջ կը բանտարկուին, Սվազ բերուելու ատեն անոնցմէ մէկ մասը ճամբան Փոսեր ըստած տեղը, Պունաղի ձորը, Սէյֆէի կիրճը, եւ Պողազի կամուրջին մօտերը սպաննելէ վերջ, մնացեալները կը բերէին Սվազ, կը լեցնէին բանտի փոխուած Կեօզ Մետրեւէ եւ Շիֆայի Մետրեւէ: Գիշերները 50-100 հոգինոց խումբեր կը տանէին քաղաքին շուրջ [եւ] կը սպաննէին, այնպէս որ գիղերը տարագրած ատեննին ամէն գիղէ հազի մի քանի ծերեր եւ պատանիներ կը գտնուէին. ասոնք ալ ճամբան կ'առնուէին:

1915, Մայիս-Յունիս. Դասալիք հայ զինուորներէն 500-ի չափ լանձնուածներ Անդրէասի⁽⁴⁾ կողմերը ղրկուած են իբրեւ **ամելէ քապուր[ի]**⁽⁵⁾, ու հոն խժողժօրէն սպաննուած են:

1915, Յունիս. Սվազի հայ բնակչութեան զէնքերը կը հաւաքուին:

1915, Յունիս 3. Սվազի շուկաներու անցքերը կը բռնուին, մօտ 3000 հոգի կը ձերբակալուին ու կը բանտարկուին, տունները կը խուզարկուին, խուզարկութեանց պահուն գտնուած այրեր կը բանտարկուին: Հետզհետէ բանտարկուած 4000 հոգի Սվազի բռնագաղթէն վերջ Գարլըզ կոչուած տեղը գիշերները 50-100-ական հոգինոց խումբեր տանելով կը սպաննուին, կ'անհետանան:

1915, Յունիս 17. Բռնագաղթը կը յայտարարուի: Գիղերը ստելի կանուխ սկսած էին տարագրուիլ:

Գաղթի գիծը եւ հայոց սպանդանոցները եղած են, Սվազ - Թեւճիր - Մաղարա - Գանկալ - Ալանախան - Քէօթի խան - Հասան Չելեպի - Հեքիմ խան - Հասան Պատրիկ - Սուսուզի Եազի - Գըրգ Կեօզ - Ֆրընճըլար (Մալաթիա) - Պէլ տաղ եւ Կեոկէո տաղ (Գանլը տերէ, Չէլնէլ եւ Պետրի քիւրտ պէլերու լեռները) - Ատր Եաման - Սամուստ - Կեօշէն - Եփրատ - Սուրուն - Ուրֆա - Այնիստ - Վերանշեհիր - Ինսիլ Այն - Մուսուլ - Պերեհիկ - Պապ - Մումպուն - Նիզիպ - Հոմկլայ (Բում Գալէ) - Այնթապ - Հալէպ - Համա - Հոմս - Շամ - Բագգա - Տեր Զօր:

Ամբողջ Սերաստիոյ նահանգին հայ տարագիր ժողովուրդը անցաւ այս գծերէն, ենթարկուելով անօրինակ չարչարանքներու եւ խժողով մահուան:

1915 Յունիս 22 - Յուլիս 7. Սերաստիայէն ելած են 15 կարաւան[ներ]: Քեճիր խանին մօտ ամէն կարաւանի առջեւ ելած են հոն յատկապէս սպասող հիզարի զինուոր[ներ եւ] շեթէներ՝ հարիրապետով մը:

Առաջին կարաւանին մեկնած օրը Քեօթի խանը դրկուած է շեթէներու խումբ մը՝ **Էմհիթ զոմիսին**⁽⁶⁾ անունով:

Չեթէ պաշի⁽⁷⁾, Էմիր պէկին տղան Համիտ պէկ, Մուամմէրի եավէր⁽⁸⁾, Խալիս պէկ, Պանանախ զարտէ Էտհէմ պէկ, Թիթիւննի հաճի Խալիլ, Քիթիւկի տղայ Հիււէյին:

Ասոնք բոլոր կարաւաններու այրերը կը հաւաքէին. կը յանձնարարէին որ հնչուն դրամ, ոսկեայ, արծաթեայ զարդեղէն, եւ այլ թանկագին առարկաներ յանձնեն իրենց, այնպէս որ իրաքանչիւր պարխանէ (կարաւան) 6-10 թերքի հէյպէ⁽⁹⁾ ոսկի եւ այլ թանկագին զարդեղէն կողոպտած են: Երիտասարդներ ու մտատրականներ եթէ կային՝ անպայման վար կը դնէին ու կը սպաննէին:

Հասան Չելեպի — Եղած է ամբողջ Սվազի նահանգի հայ ժողովրդեան գլխաւոր սպանդանոցներէն մին: Այրեր կ'առնուէին ու գիշերին մօտակայ ձորի մը մէջ կը սպաննուէին: Մաս մը այրերէ կաշառք կ'առնէին ու կ'արձակէին ուրիշ կայանի մը բաժին թողելու պարզ նպատակով:

Նեքիմ Խան — Հասան Չելեպիէն ազատուող այրերէն հոս առնուած [եւ] սպաննուած են: Հոս տեղի ունեցած են աղջկանց ու հարսներու բազմաթիւ առեւանգումներ, [իսկ] ճամբաները մասնակի սպանութիւններ:

Հասան Պատրիկ — Նախորդ իջեւանէն ազատուող այրերէն [ոմանք] հոս բռնուած ու չարաչար սպաննուած են. առեւանգում, թալան, սպանութիւններ:

Սուսուզի Եազի — Քիրտերու յարձակում ծայրայեղ վայրագութեամբ, սպանութիւն, յափշտակութիւն, առեւանգում: Ծարսախ պապակ, այնպէս որ՝ ամբողջ ճամբան ծարսախ խեղդուողներու դիակները ծածկած էին:

Գըրգ Կեօզ — Թոխմա գետին վրայ կամուրջ եւ համանուն աւան. կարաւաններու կամուրջէն անցած ատեն քիրտեր կամուրջին քովնտի կեցած՝ այր, կին, տղայ, աղջիկ գետը կը թափէին. թալան [եւ] կոտորած. գետը դիակով լեցուեցաւ, ջուրը կարմրեցաւ: Կարաւանի փոխադրութեան միջոցները ամբողջապէս գրաւուեցան, այնպէս որ՝ հիւժած [եւ] մաշած խեղճերը ստիպուած էին ունեցած-չունեցածնին հոն ձգել ու իրենց բաժին թողուած քիչ մը ուտելիքը իրենց ուտերուն վրայ տանիլ:

Մալաթիայի [ե] Հսկիշեհիի առջեւն անցնելու ատեն քիւրտերու յարձակման եւ թալանի ենթարկուած:

Ֆրընըլլար — Ավազէ, Խարբերդէ, Սամսոնէ, Տրապիզոնէ, Էրզըրումէ եւ այլ տեղերէ եկող գաղթականներու կեդրոն-իջեւան: Ընդհանոր թշուառութիւն, համաճարակ, լքեալ մանուկներ, հիւանդներ, մեռել, դիակ [ե] աղտեղութիւն. սարսափելի տեսարան. հիւանդներ ողջ ողջ կը թաղուին: Հոս 8-10 տարեկան տղոցմէ 15/20.000-ի չափ⁽¹⁰⁾ հոտած են աղտեղութենէ եւ բացարձակ թշուառութենէ: Ֆրընըլլարի մօտ կը գտնուէին Ին-Տերեսի եւ Մեհեմէմէմ Տերեսի անուն ձորեր, որոնք անթիւ անհամար հալերու գերեզման եղած են. անունները ինքնին սոսկում կը պատճառեն:

Ջէյնէլի Սար — Այն է Պէլ Տաղ, Կեոկէո, Գոլլուգ, հաստամեստ՝ Մալաթիայի, Ատրեամանի, Քեախտէի միջեւ, Ֆրընըլլար հասնող կարաանը ասկէ կ'անցնէր. տաժանակիր անցք. հաստամեստին իշխողներ՝ քիւրտ Ջէյնէլ, Պետրի, Հայտար [ե] Ալի պէկեր: [Բոլորն ալ] իրարու եղբայր եւ ազգական, անգթութեան տիպարներ, կարաանին մէջ մնացող այրերը առնելով Գանլը-Տերէի մէջ ջարդած են, քիչ կողոպուտ վերջ ատնց ձեռքը անցնող կարաաններ սոսկալիօրէն կողոպտուած են, այնպէս որ այս պէկերը հարիր հազարաւոր ոսկիներու, թանկագին առարկաներու տիրացած են. բազմաթիւ հարսեր, աղջիկներ բռնագրաւած են: Ատնց թերին յաջորդաբար լրացուցած են ուրիշ պէկեր: Էրզըրումցի կարաանէ մը 1300 հոգի ջարդած եւ 100.000 ոսկի վեր առած են: Ջէյնէլի եւ Պետրիի առած հնչուն դրամ ոսկիները 30 հատ կագի թիթեղ եղած են:

Ատրեաման — Երբեմն այս գծով ալ անցուցած են կարաաններ[ը]. անգամ մը հոս 800 ձերեր ու տղաքներ այրած են շէնքի մը մէջ:

Եփրատ — Եփրատէն անցնելու համար կային անցքեր. Սամոսատի անցք. Գարագայրգ եւ Կեօշէնի անցք: Գետանցքի պահուն իրաքանչիր անհատէ վարձք կ'առնուէր չափազանց խոշոր քանակով: Նաակին մէջ բոլոր գաղթականները անխտիր կը մերկացնէին, ի մօրէ մերկ, շատեր գետը կը նետէին. միւս եզերքը հասնելէ վերջ հարսներ ու աղջիկներ կ'առնուանգէին: Քիւրտերու վկայութեամբ՝ հոս 53.000 հոգի սպաննած [ու] Եփրատ թափած են: Սամոսատի մօտ, Օշին ըստած վայրին մէջ, կարաաններէն մին ամբողջութեամբ այրած են ու մոխիրները մաղելով զոհերուն կլլած ոսկիները հանած են, բազմաթիւ կիներ [ե] աղջիկներ ինքզինքնին Եփրատի յանձնած են:

Սուրուն — Կարաանները ամենախեղճ վիճակով մը հոս հաւած կ'ըլլային. համաճարակը մեծ ատեր կը գործէր հոս: Սուրունի հիւանդանոց ըստած խանը 27.000 հոգի մեռած են. հոս ալ պաշտօնեաներ կ'առնուանգէին հարսեր [ե] աղջիկներ:

Արապ Փունար — Սերաստիոյ նահանգին 20-25.000 հոգինոց բազմութիւն մը ամբողջ մէկ ամիս մնացած են հոս աննկարագրելի թըշտառութեան մէջ. համաճարակը տիրած ու ահագին տեր գործած է. խեղճութիւն ու թշուառութիւն անձայրածիր:

Այս տեղէն երկու գիծի բաժնուած է գաղթումը. Ա[ռաջին] գիծ՝ Պերեճիկ, Նիզիպ, Ռուս Գալէ, Այնթապ, Պապ, Մումպուն, Հալէպ [եւ] Բագգա: Երկրորդ գիծ՝ Եփրատ, Ուրֆա, Վերանշեհիր [եւ] Րէս իւ Այն: Այս վերջին գծով անցնող սերաստացի 7/8 կարաւաններու⁽¹¹⁾ կիներ, աղջիկներ [եւ] տղաքներ ամբողջ առեւանգուած են, հազիւ 10-15 կիներ տեղ հասած են:

Սուրուճի, Ատրեամանի, Բագգայի, Ուրֆայի ու Մալաթիայի շրջակայք[ի] թիրքերու, քիւրտերու եւ արաբներու մօտ Սերաստիոյ նահանգէն բազմաթիւ կիներ, հարսներ, աղջիկներ [եւ] տղեկներ մնացած են:

Սերաստիոյ մէջ մնացող 3000-ի չափ ամէլէ թապուրիւն 2500-ը բռնագաղթէն վերջ Ծար Գըշլայի ճամբուն վրայ Գայա Տիպի ըստած գիւղը տարուած ու սպաննուած են: Մնացեալ 500-ը կ'աշխատոցուին ինչաթի եւ սենայիի⁽¹²⁾ մէջ: 15-20 ընտանիք⁽¹³⁾ թրքանալով չաջողած են թէ՛ տեղին մէջ եւ թէ՛ ողջ մնալ, իսկ գիւղերը բոլորովին ամաչացած են:

Հայ ժողովրդեան շարժուն եւ անշարժ կալուածք ու ստացուածք կողոպտուելէ [եւ] բռնագրաւուելէ զատ՝ կողոպտուած են նաեւ բոլոր վանքեր[ը եւ] եկեղեցիներ[ը] ու զրկուած՝ իրենց դարատր հարստութենէն: Եկեղեցիներէ եւ վանքերէ ոմանք բոլորովին քանդուած [են եւ] գերեզմանաքարերէն պետական շէնքեր շինուած. վերջապէս հաշը բոլորովին բնաջնջելու եւ հետքը նոյնիսկ կորսնցնելու համար ամէն ճիգ թափուած ու միջոցներու խտիր բնա չէ դրուած:

Սերաստիա, իբրեւ պատմական քաղաք, եկեղեցիներու եւ վանքերու կողմէ շատ հարուստ էր. ոմէր եօթ հատ վանքեր — Ս. Նշան համբաւատր վանքը, ուր կը գտնուին Արծրունի Սենեքերիմ թագաւորին արքայական թագն ու զահը, հնութեան տեսակէտէ մանաւանդ մեծ արժէք ունեցող. Ս. Հրեշտակապետ[ը]՝ անբաւ հարստութեան տէր. Անպատի վանք[ը], Խոնտկտոր (Խնդրակատար) վանք[ը], Ս. Յակոբի վանք[ը], Դեոցա վանք[ը] եւ Ս. Թագաւորի վանք[ը]:

Սերաստիա ոմէր նաեւ հինգ հատ եկեղեցիներ. Մայր եկեղեցի, Ս. Սարգիս, Ս. Փրկիչ, Ս. Մինաս, Ս. Գեորգ: Կար նաեւ Քառասուն Մանկանց նահատակավայր լիճը:

Սերաստիա՝ ասոնցմէ զատ ոմէր տասնէւշորս դպրոցներ. Սանասարեան վարժարան՝ որ նոր փոխադրուած էր. Ազգ[ային] Հիւանդանոց, որբանոց եւ մէկ քանի բարեգործական ընկերութիւններ:

Հայ կաթողիկէ հասարակութիւնն եւս ունէր Ս. Վլաս եկեղեցի մը՝ շատ հարստութեամբ եւ վարժարան [մը]՝ աչքառու պիտունով մը:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, շարժուն եւ անշարժ ըստացուածք (շէնքերը մեծագոյն մասամբ այրուած ու քանդուած), հունձքի, լուծքի վնաս՝ նուազ չափով,

5.000.000 ոսկի

Վանքերու, եկեղեցիներու հնութիւններ [եւ] հարստութիւններ, վարժարաններու, քարեկապտակ հաստատութեանց կորուստներ,

2.000.000 ոսկի

Բոլոր գիւղերու փճացած հունձքեր, գրաւուած արմտիք, արտեր, շարժուն ստացուածքներ, եկեղեցական հարստութիւններ,

20.000.000 ոսկի

[գումար]՝

27.000.000 ոսկի

Կաթոլիկ հայերու դպրոցի եւ եկեղեցւոյ վնասները հոս չեն հաշւուած. ասոնցմէ դուրս կը մնան ընտանեկան զարդեղէն հարստութիւնք, երկաթուղոյ եւ վիճակահանութեանց արժեթղթեր եւ կեանքի ապահովագրութիւններ, որոնք պզտիկ հարստութիւն չէին կազմեր:

Սերաստիոյ տեղահանութեան եւ ջարդի գլխաւոր կազմակերպիչներն ու ջարդարարները

Մուսմներ պէյ՝ կուսակալ, Խալիլ պէյ՝ ժանտարմալայ գոմանտ.⁽¹⁴⁾ Ղանի պէյ՝ Իթթիհատի շէֆը եւ գաղտնի հրահանգ բերողը, Բերթէվ պէյ՝ գոլօրտու գոմանտ.⁽¹⁵⁾ Ալի Շեֆիք՝ ժանտարմալայի հազարապետ, Արփաճը օղլու Իսմայիլ, Մելալ պէյ՝ կուսակալին թիկնապահը, Շեքեր օղլու Խալիլ պէյ, Մահմուտ՝ գոմիսէր⁽¹⁶⁾, Սուպաճը Շիքրի, Հաֆըզ Մեհմէտ՝ գոմիսէր, Տեֆճի Ֆատիկի թողը՝ Ալի, Մուսթաֆա Խոճա Քելէշպէլ՝ ժանտարմալայի հազարապետ, Խալիս պէյ՝ որ Թոնուսի մէջ ջարդել տուած է Ամասիայէն, Թոգատէն եւ այլ տեղերէ եկողները, Թերքէլի Իպրահիմ, Շեքերճի Ագիզ, Աղճա Գըշլայի միտիրը՝ Ղարգա Հասան, որ Տենտիլ, Պիլիհան, Տեփնի, Գարակէօզ եւ այլ գիւղեր [ը] բընաչիւնջ ըրած է, Պաճանախ գաւտէ Էտիէմ, Չառացի Մահէր, Չառացի Քէօր Քաւըմի տղան, որ Սահակ վրդ. Օտապաշեանը եւ գիւղերու քահանաներն ու արուները սպաննել տուողն է, Գոլաղասիի⁽¹⁸⁾ տղան՝ Ալի

պէկ [որ] Մուամմէրի խորհրդականն էր, Չերքէզ Մահմուտ որ Սանա-սաբեանի ուսուցիչ պ. Մանուէլը, կնոջ, զաւակներուն և աշակերտներուն հետ սպաննեց, որոնք Պոլիս դրկուելու պատրուակով ճամբայ հանուած էին, Էմիր պէկի տղան՝ Համիտ, Քիթիւկի տղան Հիւսէյին, Թիթիւնի Հանի Խալիլ, Ծիզմէնի Հանի, Պեհմէթ պէյ՝ **ամէլէ թապուրիի** հազարապետ, Սաատուլլահ, Մուհիտտին, Հիքմէթ և Նուրի՝ բանտապահներ և ջարդերու վերահսկողներ, Ալի Ծերիֆ ալայ պէյի⁽¹⁸⁾ որ ընդհանուր ձերբակալումներն ու բանտարկութիւնները վարեց և գիղերը բնաջինջ ըրաւ, Չիլ Օսման, Մուրաֆ չափուշ, Ծիքրի չափուշ⁽¹⁹⁾, Տարեհուէյի Օսման էֆենտի, Պելի գրըզ Ահմէտ՝ ժանտարմա, Լագ օղլու Ահմէտ էֆենտի, Գարա Ահմէտ ժանտարմա, Օսման չափուշ՝ ժանտարմա, Չերքէզ Իսազ պէյ՝ սենայիի գոմաստան, Էտհէմ պէյ՝ սենայիի նախորդ գոմաստան, Հենտէն օղլու Հասան, Իմամ օղլու Հիւսէյին, Փոսթ օղլու Նայիլ, Չիլ Իպրահիմ, Փոսթ օղլու Էտհէմ, Հայտար զաւտ Բիզա, Գարալը Սէյֆօ, Տայի Ահմէտ, Պազգալ Ազիզ և եղբայրը, Չենպիլճի օղլու Թեվֆիզ՝ Միլլիէ բանտին բանտապետը, Գարալը Եուսուֆ՝ սենայիի չափուշ⁽²⁰⁾:

ԱՄԱՍԻԱ

Ամասիա — Սերաստիոյ ճիւսիս-արեւմտեան կողմը Իրիս գետին երկու եզերքներուն վրայ պատմական ճին քաղաք, բարեբեր դաշտերով և ընդարձակ ու արգասաբեր պարտէզներով [և] այգիներով օժտուած:

Գաւառակի բաժանում — Մարգուան, Մեճիտ Էօզի, Հալգա, Վեզիր Բէօփրի, Լատիք, Կիւմիշ Հանի Բէօյ.—

Բնակչութիւն.—

ՄԱՐՉՈՒԱՆ	զուտ հայ	2500 տուն	17.500 անձ
Մեճիտ Էօզի	զուտ հայ	200 տուն	1.400 անձ
Վեզիր Բէօփրի	զուտ հայ	600 տուն	4.200 անձ
Լատիք	զուտ հայ	50 տուն	350 անձ
Կիւմիշ Հանի Բէօյ	զուտ հայ	1000 տուն	7.000 անձ
			<u>30.450 անձ</u>
ԱՄԱՍԻԱ	զուտ հայ	3000 տուն	<u>21.000 անձ</u>
			[Գումար՝
			51.450 անձ
			Վերապրողներ՝
			հազար 1.000 անձ
			Բնաջնջուած՝
			50.450 անձ

Տեսեսական վիճակը — Ամասիա արհեստով, վաճառականությամբ, շերամաբուծությամբ եւ ալիւրի խոշոր գործարաններով հարուստ եւ նշանատր քաղաք մըն էր: Անասիման դաշտերուն արդիւնքը եղող ցորենները իր գործարաններուն մէջ ալիւրի վերածուելով կը փոխադրուէին Սեւ Ծովի եզերքի բոլոր քաղաքներ[ը] եւ անլի հեռու՝ ցամաքային շատ մը քաղաքներ: Ծերամաբուծութիւնը ա՛յնքան յառաջացած էր որ իր ապրանքները ամբողջ հրապարակներու վրայ, իսկ հունտերը Կովկասի մէջ մեծ ընդունելութիւն գտած՝ կը վաճառուէին մեծ արժէքով:

Վաճառականական տեսակէտէ եւ շատ յաջողակ՝ Թուրքիոյ մէջ վաճառականութեան Աստուած՝ ծանօթ Իբրանոսեան Եղբարց հայրենիքը ըլլալուն՝ Իբրանոսեանք հոն եւ ունին իրենց վաճառականութիւնը, որով տեղացոց մէջ մրցում յառաջ եկած ըլլալով՝ կ'աշխատէին զիրար գերազանցել. այսպէտով մեծ յաջողութիւն [եւ] արդիւնատրութիւն ունենալով շատ յառաջդիմած էր: [Արտադրութեան] գլխաւոր տեսակներէն մին ալ աֆիոնն էր, որը ահագին հարստութիւն մտցուցած էր քաղաքին մէջ եւ շրջակայքը:

Կալուածք — Այգիներ, պարտեզներ ամենամեծ չափով, իսկ ալիւրի գործարաններ ամբողջապէս հայոց կը պատկանէին:

Զարգացում — Զարգացման տեսակէտէ եւ օրինակելի ընթացք ու վիճակ կը ներկայացնէր, ունէին Ազգ[ային] Վարժարան, ընթերցարան, գրադարան, մամուլ. հոն հրապարակ կ'ելլէր **Ամասիա** անուն թերթ մը. Իբրանոսեան Առեւտրական Վարժարան որ ուսմունքին զարկ տուած է, Ֆրանսական Վարժարան, որը իր կառավարութեան⁽²²⁾ հովանաւորութեամբ ու շնորհած լայն միջոցներով ահագին զարկ տուած է մտամշակոյթի:

ՎՆԱՄՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, շարժուն եւ անշարժ ստացւածքներ, գրաւուած արմտիք, եւն.

550.000 ոսկի

Երէք եկեղեցիներու եւ դպրոցներու կալուածքներ եւ սրբազան անօթներ, սպասներ, զարդեղէններ, ձեռագիր մագաղաթեայ գրքեր (հնութիւն) եւն.

1.500.000 ոսկի

Մեծիտ Էօզիւլի ընդհանուր կորուստ ու վնաս

2.000.000 ոսկի

Հավգայի ընդհանուր կորուստ ու վնաս	750.000 ոսկի
Լատիքի ընդհանուր կորուստ ու վնաս	250.000 ոսկի
Վեգիր Քեօփրիյի ընդհանուր կորուստ ու վնաս	3.000.000 ոսկի
[Գումար՝]	8.050.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս կը մնան ֆրանսական դպրոցի հարստութիւն[ը], ընտանեկան գարդեր[ը], ապահովագրութիւններ[ը], երկաթուղոյ եւ վիճակահանութեանց արժեթղթեր[ը] եւ ժողովրդեան կողմէ պանգասն ձգուած դրամներ[ը], որոնք վերադարձուած չեն:

Հալածանք — 1914[-ի] Մարտին կարգ մը ձերբակալութիւններ ու բանտարկութիւններ. Յունիս ամսոյն սկսած է տարագրումը. այրեր գրեթէ ամբողջութեամբ բանտարկուելէ յետոյ՝ գիշերանց խումբ-խումբ տարած են [զանոնք եւ] քաղաքին շրջակայքը յարմար վայրերու մէջ ջարդած [եւ եւ] սպաննած, այնպէս որ Ամասիայի տարաբախտ հայը իր սիրելիներու դիակներուն վրայէն անցած է կարաւաններով: Ուղեգիծը եղած է այսպէս. — Գալայճըզ - Թոգատ - Չիֆթլիկ - Չըպըք Քէօյ - Շար Գըշլա - ապա սերաստացոնց անցած բոլոր գիծը. ամէն տեղի մէջ զոհ տալով երկու սեռէն, առեւանգել տալով գեղեցիկ աղջիկներ[ն] ու հարսներ[ը], բազմութեան ներկայութեան բռնաբարուելով անամօթ վայրենիներու [եւ] բորենիներու կողմէ: Ծամբու ընթացքին հազարաւոր անթաղ դիակներ կոխկոտելով անցած է սրտաբեկ հայը, մէկ ամսուան ճամբան ամբողջ վեց ամիս անընդհատ քալելով, միշտ չարչարանքներու, խժոժութեանց եւ աներեակալելի տանջանքներով սպանութեանց ենթակայ:

Կազմակերպիչներ եւ ջարդարարներ

Ճելլալ պէյ՝ մութեսարրըֆ⁽²³⁾, Օսման Նուրի՝ ժանտարմըրիի հարիրապետ, Թեվֆիգ Հաֆըզ՝ Միտաֆայի Միլլիէի ռէիս[ի]⁽²⁴⁾, Ռիշտի Հաֆըզ, Սալիմ պէյ՝ Իթթիհատի ռէիս[ի], Նալպանտ Իզզէթ օղլու Քիսմիլ՝ իթթիհատական, Թիմարխանէճի Խալիլ՝ իթթիհատական, Համտի պէյ՝ պելետիէի ռէսի[ի]⁽²⁵⁾ (իթթիհատական), Գոնթրաթճի Հասան՝ իթթիհատական, Արփանը զատէ Հանի Օսման եւ իր չորս գաւակները, Չափուլանը Պազար օղլու Մեհմէտ եւ եղբայրները, Տելի Պէլլէր անուամբ

ծանօթ եղբայրները, Չայնը զատե՛ Նուրի պէյ եւ եղբայրները, պաշ քիաթիպ⁽²⁶⁾ Հասան էֆենտի, Ապտօղլու Խուլուսի, պելետիէ ռէիս [ի] Աըտզը, Լատիքցի Էքիզլեր, պելետիէ նախկին ռէիս՝ Համտի, Էյթամ միտիրի⁽²⁷⁾ Ալի էֆենտի, սերաստացի փոլիս⁽²⁸⁾ Մեհմէտ, Թոփնի զատե Խալիլ, Ծիրվանցի Եահեա շափուշ, Գոլու գըսա Օսման, Ծիւնուհի Մուսթաֆա, Գոնտիքթէօր Տիգա, Ծիւնուհի Մուսթաֆայի տղան՝ Էսա պէյ, Թըսթըս Հասան:

ՄԱՐԶՈՒԱՆ

Մարզուանի զատուակը — Իր բնակչութիւնը Ամասիոյ մէջ նշանակուած է [2500 տուն՝ 17.500 անձ]:

Ունի երկու գիղեր՝

Եէնիսէ	150 տուն հայ	1.050 անձ
Քէօր Քէօյ	100 տուն հայ	700 անձ
	[Գումար]	1.750 անձ

Ասունցմէ հազիւ 40-50 հոգիներ ողջ են:

Տնտեսական վիճակը — Դրացի քաղաքներուն նախանձը գրգռելու աստիճան յաջող: Ունէին 27/30 հատ⁽²⁹⁾ խոշոր գործարաններ պիւրի. [կար նաեւ] պլիւրի, արմտիքի, թիֆթիկի, աֆիոնի մեծ առևտուր:

Կալուածք — Ահագին թուով այգիներ, արտեր, պանդոկ, են:

Զարգացում — Մարզուանի հայութիւնը մտաւորական զարգացման մեծ ուժ տուած էր. զարգացման գործին մեծապէս սատարած է Ամերիկեան Գոլէճը. հայերը՝ մրցորդ մը միսիոնարաց հաստատութեանց՝ մեծ զարկ տուած եւ բարձր մակարդակի հասցուցած էին կրթական գործը:

Եկեղեցի մը ունէին ա՛յնքան հարուստ, իր ոսկիէ եւ արծաթէ զարդեղէններով, աղամանդակոտ թագերով, քահանայական ծանրագին զգեստներով, անօթներով, սպասներով եւայլն:

Օգնիկեան մատենադարան մը շատ հարուստ, այնքան արժէքատուր եւ փնտրուած գիրքերով. նաեւ մամուլ՝ **Հայկունի** կիսամսեայ հանդէս:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, շարժուն [եւ] անշարժ կալուածքներ եւ գրառուած զանազան ապրանքներ

	3.500.000 ոսկի
Այլրի գործարաններ 32 հատ	3.000.000 ոսկի
Եկեղեցական շարժուն և անշարժ հարստությունք	1.000.000 ոսկի
Ս. Աստուածածին վանք՝ նշանատր, հարուստ իր ընդարձակ կալուածքներով, Գազազ Արթին Ամիրայի նուիրած թանկագին զգեստներով, թագերով, ոսկի, արծաթ և այլ զարդերով, սպասներով, և այլն:	2.000.000 ոսկի
Օզնիկեան մատենադարանի վնաս	10.000 ոսկի
Ս. Սահակեան և Ս. Հոփսիմեանց Ազգ[ային] Երկսեռ Վարժարանաց շարժուն և անշարժ ստացուածք	
	15.000 ոսկի
Գումար՝	9.525.000 ոսկի

Աստուծոյ դուրս կը մնան կանանց զարդեր[ը], ապահովագրութիւններ, վիճակահանութեանց արժեթղթեր, Ամերիկեան Բարձր[ագոյն] Վարժարան[ը], վարժապետանոց[ը] և տիպար ճիւղանոց[ը], Կաթոլիկ հասարակութեան երկու եկեղեցի[ները], Ժեզուիթներու խոշոր վարժարան[ը], Բողոքականաց ժողովարանի հսկայ շէնքը, դպրոցը և այլն:

Ջարդարաններ և թելադրիչներ

Ֆայիզ պէյ՝ գայմագամ⁽³⁰⁾, Սալէն գոմիսէր, Մունիր գոմիսէր, Մահեր պէյ՝ ժանտարմայի հրամանատար, Սալիհ պէյ գաւտ Հիւսէյին՝ Իթթիհատի շէֆ⁽³¹⁾ և պէլետիէի թէխ: Սթամպոլլու գաւտ Հաֆըզ, եղբայրը և որդին, Բեճէպ աղա գաւտ Պուրսուն, Հելվանը գաւտ Համոտի, ժանտարմա օնպաշը Ֆէլզուլլահ, Համիտ չափուշ ժանտարմա, Արաք Հաֆըզ, Ախրրգեման գաւտ Հանի Էօմէր. պաշքիաթիպ Բեշիտ, տափա վեքիլի⁽³²⁾ Ապտուլլահ և Սատըզ (նշանատր կուսապիղծներ), Չըգըզըզը գաւտ Հաֆըզ, Պապա պրուն գաւտ Բիֆաթ, ֆապրիզանը Էօնուս և որդին, Խազնըտար Քէօր Էօմէր և որդին, Պալ օլլու Հասան և եղբարք, Գուրտ օլլու քէօր Շելքէթ և եղբարք, Հիւսէյին օլլու Քէլ Օսման, Տերիհի հանի Մորթազա, Գասապ Վելի աղա և որդին, Մուսթանթիզ Ֆայիզ՝ մալ միտիլի, փաստարան Քէօր Նետիմ, փաստարան Քէօրիլիցի Ահմէտ, սանտըզ էմինի⁽³³⁾ Բիզա և հայրը, մուալլիմ Հաֆըզ Օսման, Մէօսիթ օլլու Հաֆըզ և փեսան, Պապա պրուն գաւտ Ահմէտ և տղաքը՝ Օսման և Ալի, Չալըզ օլլու Պէքիր, Ալի, Ահմէտ [և]

Մեհմէտ, Քենքիլի օղլու Քիամիլ եւ եղբայրը, Սոֆուլար փողոցէն՝ Սըրաճ Լաշմէթ Էֆենտի եւ որդիք [եւ] Ղալիպ Էֆենտիի գերդաստանը:

ԿԻՒՄԻՒՇ ԼԱՃԻ ՔԷՕՅ

Մարզուանէն 8 1/2 ժամ հեռու քաղաք մը. բնակչութիւնը գրուած է Ամասիոյ մէջ [ունէր 7000 անձ]. նշանատր է իր արտադրած աֆիոնով եւ շինութեանց համար առաղձներով եւ կանեփով, որմէ պատրաստուած շուանի վրայ ահագին գործառնութիւն ունի:

Այս քաղաքի հայութենէն մօտաւորապէս 40 անձեր կաշատքով հագի յաջողած են իսլամանալ ու այսպէսով մնալ տեղերնին: Տարագրողներէն այսօր կ'ապրին երկու կիներ միայն:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք եւ դրամագլուխ	1.500.000 ոսկի
Ծարժուն [եւ] անշարժ կալուածք	1.000.000 ոսկի
Եկեղեցական եւ դպրոցական շարժուն եւ անշարժ կալուածք	550.000 ոսկի
[Գումար՝]	3.050.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս են զարդեղէններ[ը] եւ արժեթղթեր[ը], բոլորովին փճացած է Եէնիճէ[ն], բոլորովին փճացած է Քէօք Քէօյ[ը], Լաճի գիղն ալ ասոնց կարգին կարելի է դասել:

ԹՈԳԱՏ

Սերաստիոյ [գաւառին] հարուստ քաղաքներէն մին.

Գաւառակի բաժանում — Նիկասար, Հերէկ, Զիլէ.

Բնակչութիւն —

[Թոգառի] շրջակայ գիղերը	զուտ հայ	4000 տուն	28.000 անձ
շրջակայ գիղերը	զուտ հայ	750 տուն	5.250 անձ
Արտովա՝ ութ գիղեր[ով]	զուտ հայ	2150 տուն	15.050 անձ
Ղազովա՝ վեց գիղեր[ով]	զուտ հայ	950 տուն	6.650 անձ
Հերէկ	զուտ հայ	400 տուն	2.800 անձ
Զիլէ	զուտ հայ	1100 տուն	7.700 անձ

Նիկասը		զուտ հայ	800 տուն	5.600 անձ
	Գոմար			71.050 անձ
	Վերապրողներ			հազի 800 անձ
	Բնաջնջուած			70.250 անձ

Տնտեսական — Թոգատ վաճառականական կարեւոր քաղաք մըն էր. ունէր շորս հատ գլխաւոր շահու աղբիւրներ, եագմաչի⁽³⁴⁾, պղըն-ձեղէնի, ծխախոտի եւ շերամարածութեան գործերը. այս պատճառով յարաբերութեան մէջ էր գրեթէ բոլոր Անատոլոյի քաղաքներուն հետ. նոյնացած վաճառականութիւն: Ջիլէի արտադրութիւններուն ամենէն խոշոր եւ շահաբեր գործառնութիւնը կ'ըլլայ աֆիոնի վրայ:

Կալուածք — Երկու համբաւուած արգասաբեր ու մշակուած դաշտեր. Արտովա եւ Ղազովա. կը վերաբերէին ամենամեծ մասամբ՝ հայերուն, ահագին քանակութեամբ այգիներ. կարելի է ըսել իրաքանչիւր տուն [ունէր] երեք այգի, որոնց մէկ հատին բերքի տարեկան հասոյթով կարելի է ընտանիք մը ապրեցնել երկու տարի: Դժբաղդարար այսքան արգասաբեր արտեր՝ այսօր խոպանացած [կը մնան], այգիներ՝ մեծաւ մասամբ քանդուած, իսկ մնացեալ փոքր մաս մըն ալ գրաւուած տանկաց կողմէ:

Զարգացում — Զարգացման տեսակէտէ ալ բառական յառաջացած էր: Վերջին տարիներուն զարգացողական ուստում ըրած՝ մեծ քայլ առնած էր: Հայկական տպագրութեան հիմքին աշխատաւոր Արգար դպիրի ծննդավայրը:

Եկեղեցական — Թոգատ ունէր երկու հարուստ վանքեր՝ Ս. Յովհան Ոսկեբերան եւ Ս. Յովակիմ-Աննա, երկուքն ալ անբաւ հարստութեամբ լի. ունէր նաեւ եօթը հատ եկեղեցիներ, ամենէն նշանաւորը՝ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, որուն պատերը ամբողջովին շինուած էին յախճապակիէ. երոպացի հնագէտ մը ջանացած էր պատերը միայն գնել մէկուկէս միլիոն ոսկիի, բայց չէր յաջողած: Վանքերը եւ եկեղեցիները ունէին հնութեանց տեսակէտէ շատ արժէքաւոր գիրքեր: Երոպացի հնագէտներ շատ անգամ այցելած եւ ուզած են շատ կտորներ գնել, սակայն մէկ հատը միայն յաջողած է մէկ կտոր գիրք առնել, որ ֆրանսացի հնագէտ-բանաստի մը քանի մը երկասիրութիւններուն կարեւոր ու խոշոր ատաղձ մատակարարած է:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, դրամագլուխ, շարժուն և անշարժ ստացուածք, գրաւուած զանազան ապրանք.

8.500.000 ոսկի

Եկեղեցական հարստութիւն. Ս. Լուսաւորիչի միայն պատերը

1.500.000 ոսկի

Եօթ եկեղեցիներու և երկու վանքերու բոլոր ոսկեղէն [և] արծաթեղէն զարդեր [ը], սպասներ [ը], անօթներ [ը], քահանայական ծանրագին զգեստներ [ը] (Գազազ [Արթին] Ամիրայէն ալ շատ նուէրներ), աղամանդակոտ թագեր, թանկարժէք գաւազաններ, և անշարժ [ու] շարժուն կալուածք [և] ստացուածքներ

5.500.000 ոսկի

[Գումար']

15.500.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս կը մնան կաթոլիկ հասարակութեան և ժեզուիթներու եկեղեցիներ [ն] ու դպրոցներ [ը], որոնք կը կառավարուէին ուղղակի ֆր[ան]ս[ական] իշխանութեան հոգածութեամբն ու խնամքով: Պատերազմի սկիզբին զանազան հաշիւներով հինգ տարուան պաշար ամբարած էին:

Դուրս թողուած են նաեւ ընտանեկան զարդեղէններ [ը]՝ որ [ոնց] դրացի քաղաքներու հետ բաղդատելով շատ աւելի կարեւորութիւն տրուած էր, երկաթուղոյ և վիճակահանութեանց արժեթղթեր [ը] և ապահովագրութիւններ [ը], որոնք պատկատելի քանակ կը կազմեն:

Հալածանք — 1915 Յունիսի առաջին կիսուն ձերբակալուած են բոլոր աչքառու անձնատրութիւններ [ը], ժամանակ մը յարաբերութենէ զուրկ վիճակով քաղաքին մէջ բանտարկած են [զանոնք], ապա, օր մըն ալ, անհետացուցած:

Օր մը յանկարծ բոլոր այրերը հաւաքած, իրար [ու] կապած ու շարան շարան տարած [և] սպաննած են անկարագրելի տանջանքներու [և] շարշարանքներու տակ: Յետոյ ժողովուրդը ամբողջ հանած են ճամբայ, միշտ այն վերաբերութեամբ ինչպէս որ եղած է Սերաստիոյ համար:

Ուղեգիծ — Չիֆթլիկ - Եւնի խան - Չպուզ - Ծար Գըշլա, Եալլն. առեւանգում, բռնաբարում, սպանութիւն, ամէն ինչ՝ ամենավայրագօրէն:

Ջարդարաններ և կազմակերպիչներ

Չերքեզ Միրզա պէկ, Գրալ օղլու Հաճի էֆենտի, Չերքեզ Օսման պէկ, Ալի փաշա զառտ Եոնուս պէկ, Չերքեզ Մահմուտ պէկ, Ծինօղլու

Անմետ, Էլմալի գաւտ Լաճի Էֆենտի, Լաթիֆ գաւտ Օսման, Էլմալի գաւտ Իզզէթ, Լաթիֆ գաւտ Ֆենմի, Էլմալի գաւտ Թելֆիզ, Գայմագամ գաւտ Թահեր պէյ, Էլմալի գաւտ Օսման, Ճըլպոյի Լաճի, Գարա տեր-վիշի Շիքրի, Սթամպոլլու Լիքմէթ պէյ, Կանաչ Օսման պէյ, Միֆթի գաւտներ՝ հայր եւ որդի, Քելեմնի Նուրի պէյ, Փոլիս միտիքի, Թումուսիցի Նուրի, Ճիկեր օղլու Օսման պէյ, Ամէքնի Կիզէլլեր, Ճիկեր օղլու Օսմանի տղան, միսթեսարրըֆը, Ուզուն Մահմուտ, եւ ժանտարմա գոմանտանն:

ԿԻՐԻՆ

Կիրինի բնակչութեան մասին Սերաստիոյ ցանկին մէջ տեղեկութիւն տրուած է արդէն: [Ուներ 35.000 անձ]:

Տնտեսական — Ժողովուրդը ընդհանրապէս արհեստի նուիրուած ըլլալով՝ բրդեղէն գործուածքներու [եւ] կերպասներու պատրաստութեան մէջ շատ յառաջ գացած էր. երուպական եւ պարսկական ապրանքներու հետ մրցելու կարող:

Վաճառականութիւնն ալ պզտիկ տեղ չէր բռներ. իրենց պատրաստած ապրանքներու սպառման համար շատ անգամ իրենք իսկ քաղքէ քաղաք կը շրջէին ու ալպետով շատ տեղերու հետ առևտրական լաւ ու ճոխ շարաբերութիւն եւ ապրանքի խոշոր սպառում ունէին:

Վալուածական — Այգիներ, պարտեզներ, արտեր իրենց արգասաբերութեամբ եւ հարուստ արդիւնաբերութեամբ ժողովուրդը նիւթական շատ լաւ կացութեան մէջ կը պահէին:

Ջարգացում — Թէեւ տեղին մէջ չունէին յառաջացած դպրոց, սակայն զարգացման ճաշակը առած՝ իրենց զաւակները կը դրկէին օտար քաղաքներու բարձր[ագոյն] վարժարաններ[ը], ասոր հետեանքով Կիրին ալ սկսած էր քալլ առնել դէպի զարգացում:

Եկեղեցական — Ունէին ութ հատ եկեղեցիներ, որոնք շատ հարստութիւն ունէին՝ շարժուն եւ անշարժ:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք՝ շարժուն ստացուածք, եւ դրամագլուխներ	2.185.000 ոսկի
Եկեղեցիներու եւ դպրոցներու վնասներ	20.000 ոսկի
[Գումար՝]	2.205.000 ոսկի

Կանանց զարդեղեմներու, արժեթղթերու, ապահովագրութեանց եւ անշարժ կալուածոց արժէքները դուրս թողուած են:

Հալածանք — Գաղթի գիծը եղած է այսպէս. Ալպիսթան - Գանըր Տերէ - Գանի տաղ - Այրան Բունար - Կէօք Սուի եզերքը - Սազին Պողազ - Ազիզիէ - Կէօպէկ Չոր - Ֆրընըրլար - Այնթապ - Մարաշ - Ուրֆա - Գարապըրզ - Տէր Ջօր: Կարաան մըն ալ՝ Համա - Հոմս - Ծամ - Հարան:

Մարաշ եւ շրջակայքը ամենամեծ թուով կիրիւնցիներ սպաննուած են: Գարասար անուն գիւղը բոլորովին բնաջնջուած է:

Ջարդարաներ եւ կազմակերպիչներ

Մեհմէտ պէյ, Գասապ Օսման, Քիամիլ էֆենտի, Ղաթըրնը Մուսթաֆա, Ավունտուխ զատէ Օսման, Ապագա օղլու Մեհմէտ պէյ:

ՇԱԳԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ

Սահման — Սեւ ծովի վրայ Կիրասուն նաւահանգիստին հարաւ-արեւելքի կողմը պատմական քաղաք մը. Միհրդատ Պոնտացիի հիմնածը՝ Նիկոպոլիս: Ունի երկու ընդարձակ եւ հարուստ դաշտեր՝ Ախշարովա եւ Ծուշար. այս դաշտերուն մէջ կը բնակին հայեր երեսուն գիւղերու մէջ: Ունի ամէն տեսակ պտղատու ծառերով հարուստ պարտէզներ, որոնց տեղական բացատրութեամբ «այգիներ» անուանը կը տրուի:

Գաւառակի բաժանում — Անդրէաս, Գոլլու Հիսար, Համիտիէ, Ալիճորա: **Բնակչութիւն** —

Շապին Գարահիսար	զուտ հայութիւն	950 տուն	6.666 անձ
Անդրէաս՝ իր 16 գիւղերով		2900 տուն	20.300 անձ
Ծուշարի մէջ 7 գիւղեր		1207 տուն	7.910 անձ
Քաղաքին շրջակայքը 7 գիւղեր		1300 տուն	9.100 անձ
Գոլլու Հիսար		25 տուն	175 անձ
Համիտիէ՝ իր մէկ գիւղով		30 տուն	210 անձ
Ալիճորա		10 տուն	70 անձ
	[Գումար՝]		44.431 անձ
	Վերապրող՝		հազիւ 430 անձ
	Բնաջնջուած՝		44.001 անձ

Քաղաքը թնդանօթով քանդուած եւ յատկապէս հրդեհուած՝ կա-
նաւարութեան կողմէ. այսօր՝ չորս շէնք մնացած է ընդամէնը:

Տնտեսական — Արհեստ եւ վաճառականութիւն մեծագոյն մասամբ հա-
յոց ձեռքն էին: Ժողովուրդը քաական բարեկեցիկ. նաաահանգիստի
շատ մօտ լինելուն՝ բանուկ քաղաք մըն էր. շատ անգամներ Աե-
քաստիոյ, Խարբերդի, Երիզայի, Կիրճանհիսի ապրանքներ ասկէց
կ'անցնէին. հետեւաբար, այս քաղաքներուն հետ միշտ ստեւտրա-
կան յարաբերութիւն ունէր:

Կալուածք — Թէեւ քաղաքին մէջ հայեր անշարժ կալուածքներ քաղա-
տաբար քիչ ունէին՝ սակայն պարտէզներ շատ ու շատ ունէին, ո-
րոնք հարստութեան աղբիւրներ են:

Ահագին տարածութեան վրայ [գտնուող] երկու հատ բերրի դաշ-
տերը գրեթէ ամբողջութեամբ հայոց կը վերաբերէին:

Անդրեւսի հիանալի պարտէզները կը պատկանէին հայերուն, դը-
րացի ազգերու նախանձը գրգռելով միշտ:

Զարգացում — Ծապին Գարահիսար ունէր իր դպրոցը լաւ մակարդա-
կով. երիտասարդութիւնը զարգացած ու միշտ յառաջդիմութեան
աշխատող՝ ունէր մատենադարան մը՝ հնագոյն գրքերով օժտուած.
Վերջերս բացուած էր ընթերցարան [մըն այ]:

Այս քաղաքը դժբախտութիւնը ունեցած է ուրիշ քաղաքներէ
աւելի, շա՛տ աւելի կառավարութեան սեղմումներուն ենթարկուելու.
զարգացման ամէն միջոցներ թէեւ կ'արգիլուէին՝ սակայն հայեր
չէին հանդուրժեր...:

Եկեղեցական — Ծապին Գարահիսար ունէր երկու շատ հարուստ վան-
քեր՝ Արծրունի Սենեքերիմ թագաւորի զաւակներուն կողմէ կառուց-
ւած. հնութեան տեսակէտէ մեծ արժէք ներկայացնող ձեռագիր
մատենաններ կային այս վանքերուն մէջ:

Նոյնպէս երկու եկեղեցիներ կային քաղաքին մէջ՝ ահագին հա-
րըստութիւն ունեցող եկեղեցական անօթներ, սպասներ, թագեր
ադամանդակոտ [եւ] քահանայական զգեստներ թանկարժէք:

20 տարի ստաջուան⁽³⁵⁾ հայկական կոտորածին ու թալանին շուր-
ջաւ մը թալանուած էր, որը հինգ ոսկիի փոխան գնուեցաւ ու Պո-
լիս դրկուեցաւ. հնագէտներ 800 ոսկի տուած էին, սակայն ծախ-
ւելու յարմար տեսնուած չըլլալուն՝ ետ պահանջուելով բերուեցաւ:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, դրամագլուխ

1.500.000 ոսկի

Գաշտի գիղեր քանդուած, հունձքեր փճացուած, հողեր գրաւուած, որոնց արժէքը նուագագոյնը

5.000.000 ոսկի

Երեսուն գիղերու եկեղեցիներուն, երկու վանքերուն, քաղաքին երկու եկեղեցիներուն զարդեր[ը], ոսկեղէն անօթներ[ը], շարժուն եւ անշարժ ամբողջ հարստութիւններ[ը] [առ]նուագ[ն]՝

3.000.000 ոսկի

Քաղաքին կալուածական վնասներ[ը]՝ պարտէզներ, տուններ, վաճառատուններ, եւայլն.

750.000 ոսկի

Ազգային երկու մեծ ու քարուկիր պանդոկներ

500.000 ոսկի

[Գումար՝]

10.750.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս կը մնան ընտանեկան զարդեղէններ[ը], ապահովագրութիւնք, երկաթուղոյ եւ վիճակահանութեանց արժեթղթեր:

Հալածանք — Քաղաքը ապստամբած է Յունիսի 9-10 թուականներուն.

բերըը ապաստանած եւ մօտաորապէս 15.000 զինուորի եւ կանաւարութեան կողմէ յատկապէս զինուած պաշտպանութիւններու⁽³⁶⁾

դէմ 28 օր հերոսաբար կռուած է 250-300 հոգիով: Այս անհաւասար ուժի սարսափելի բաղխումէն վերջ քաջ ու մարտիկ ժողովուրդը ստիպուած է տեղի տալ փայտի չգոյութեան պատճառով:

Երեք խումբեր, 30-40 հոգիւնոց, արհամարհելով թշնամիին ուժը՝ ճեղքած [եւ] անցած են, որոնցմէ ապրողներ կան տակաւին, իսկ մնացեալը ժողովուրդէն՝ քահանաներն ու երիտասարդներ[ը] ողջ ողջ այրած ու զանազան տանջանքներով սպաննւած են, ողջ մնացող կիներ եւ տղաքներ ու աղջիկներ տարագրած են, որոնցմէ խոշոր մաս մը Ակնայ մօտ գետին քովիկը գտնուած խոռոչին մէջ սպաննւած ու գետը թափած են: Մաս մըն ալ մինչեւ Տէր Զօր ճամբորդած են, քայց ճամբու ընթացքին փճացած:

Զարդարանք եւ կազմակերպիչներ

Էտհէմ պէյ՝ փաստաբան - Քէյ Հասան, մուհասեպէճի⁽³⁷⁾, կարսցի Կուկուկ Մուսթաֆա, Թաթար Խալիլի տղան՝ Թահսին, Հաճի Խալիլի տղան՝ Մահմուտ, Ճըղայ օղլու Ծերիֆ, Այտըն օղլու Ծերիֆ, Սալէյն Գասապ Ասիմ, Գարամելազըմ գառնէ Իսմայիլ, Մուսօղլու Ֆալիզ չափուշ, Թամզարայի միտիրը, թամզարացի Ալի Օսման, Էօմէր Ֆէյզի (երբեմնի մեպուս)⁽³⁸⁾, թոգատցի գոմիսէր Սամի, եւայլն, եւայլն:

Վտերացում

Սոյն տեղեկագրին ճշտութիւնը (իրականէն քիչ մըն սլ նուազ)
կը հաստատունք, ի դիմաց Սեր. Նինգ. Գաղթ. Մանիմի Վարչութիւն

27-2-1919

Ատենադպիր

Վասն Ատենապետի

Զմբ. Վիստառ

Զմբ. Ստեփան

Կարապետ Արմաշեան

Արամ Օնգնաբաշ

Եւզաբէթ Կարապետ

Օհան Կորկոբաշ

Բ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ⁽³⁹⁾
 ԷՏԻՐՆԷԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ
 ՀԱՅ ՎԵՐԱՊՐՈՂ ԳԱՂԹԱԿԱՆԱՑ

Հալեպ 19/2/1919

1. Էտիրնեի վիլայեթը, այլ անուամբ Թրակիա, որ սահմանակից է Պոլսոյ եւ Պուլկարիոյ եւ կը կազմէ ամբողջութիւնը երոպական թուրքիոյ՝ պարունակելով իր մէջ գլխաւորաբար Ռոտուսթոյի գաւառը:

2. Գաղթէն առաջ Էտիրնեի կուսակալութեան հայ բնակչութեան թիւն էր.

Էտիրնե	3.000 հոգի
Ռոտուսթօ	17.000 հոգի
Մալկարա	4.000 հոգի
Կելիպոլու	3.000 հոգի
Չորլու	3.500 հոգի
Հայրապոլ	
Պապատսքի	
Քեշան	1.500 հոգի
Ուզունքէօփրիս	
Պորկազ	
ընդհ[հանուր] հայ բնակչութեան թիւը	32.000 հոգի

3. Վերոգրեալ բնակչութենէն գաղթի հանուեցան անմիջապէս, Պուլկարիոյ ընդհ[անուր] պատերազմի մասնակցած օրը, 1915 Սեպտեմբեր 17-ին ը.է.⁽⁴⁰⁾. ստորեւ նշանակեալ թիւերը.

Էտիրնե	2.000 հոգի
Ռոտուսթօ	14.000 հոգի
Մալկարա	3.000 հոգի
Կելիպոլու	3.000 հոգի
Չորլու	2500 հոգի
Հայրապոլ	
Պապատսքի	

Քեշան
Ուզունքեօփրի
Պուրկազ
[ընդհանուր գումար]

1.300 հոգի

25.800 հոգի

4. Թրքական անարդար կառավարության կողմէ սարքուած սխտեմական գաղթը հայոց հանդէպ սկսաւ Սեպտ. 17/1915 ը.Ն. Էտիրնէի կուսակալութենէն: Գաղթը սկսելէն մօտաորապէս 3 ամիսներ ստաջ գրեթէ կուսակալութեան մէջ հայերու կողմէ մեծաքանակ գործառնութիւնները արգիլուեցան կառավարութեան հրամանով: Ծամբորդութիւնը խստի կտրուեցաւ հայոց համար՝ նոյնիսկ գիւղէ մը գիւղ [կամ] տունէ մը տուն երթալը: Գիշերները լոյս վառելը արգիլուեցաւ՝ ամբաստանելով հայերը որ ընդծովեաներուն հետ կը բանակցին ու ֆրանսական եւ անգլիական] նաւերուն ուտելիք կու տան: Կառավարութեան կողմէ եղած մասնաւոր փրոփականուններու իբր արդիւնք՝ հայը ոչ կրցաւ ծախել իր ապրանքները եւ ոչ ալ գանձել իր առնելիքները: Ժամանակ մը հայը այս լճացած վիճակին մէջ ապրեցաւ անտանելիօրէն՝ մինչեւ գաղթումի օրը:

Կուսակալութեան գաղթը սկսաւ նախապէս Ռոտտսթոյէն իբր հայաշատ կեդրոն. կառավարութեան կողմէ մասնաւոր մունետիկով մը ծանուցուեցաւ ժողովրդեան որ [գաղթը] մասնակի է եւ ոչ թէ ընդհանուր. այս առթիւ՝ առաջին անգամ հանուեցան 15/20 ընտանիքներ⁽⁴¹⁾ միայն: Քանի մը օր վերջը կրկին 15/20 ընտանիքներ, եւ այսպէս՝ շարունակաբար: Հագիւ թէ արդէն Ռոտտսթոյէն 200-300 տուններ⁽⁴²⁾ գաղթել ստիպած էին եւ անա Մալկարայի եւ Էտիրնէի եւ միւս թեմերուն մէջ ալ ծայր տուաւ հայակործան հալածումը ու չիշեալ տեղերէն սկսան հետզհետէ Ռոտտսթօ հասնիլ գիշերանց եւ անկից ալ՝ գիշերանց Պոլիս փոխադրուիլ նաով:

Գաղթումի միջոցին հայերուս վրայ գործադրուեցան այն տեսակ վայրագութիւններ, որոնց մարդ երբէք չի կրնար տոկալ եւ երեսակայել: ... [Հայերը նաեւ] պաշտօնապէս կողոպտուեցան կառավարութեան պաշտօնեաներէն՝ ինչպէս վալի[իւն], միւթեսարք-ֆ[իւն], փոլիս միւսիթիւններուն, ժանտարմա գոմանտաններուն, փոլիսներուն եւ ժանտարմաններուն, եւ ի վերջոյ տանիկ խուժանին կողմէ: Ծամբաները արգիլուեցան իրենց փոխադրութեան համար, շոգեկառք, կառք եւ կենդանի, որով ստիպուեցաւ ժողովուրդը հետիոտն հագարաւոր մղոններ քայել անօթի եւ ծարաւ, որովհետեւ չէր թոյլատրուէր իրենց որ հաց գնէին կամ նամբու վրայ գտնուած ջրհորներէն ջուր խմէին, մինչեւ որ իրաւքանչիւր սոմունի⁽⁴³⁾ կամ գաւաթ [մը] ջուրի համար 5/10 դրշ.⁽⁴⁴⁾ չվճարուէր իրենց⁽⁴⁵⁾:

Մայրեր ստիպուեցան իրենց մանուկները ճամբաները թողուլ տեսնելով որ անկարելի պիտի ըլլար անոնցմով ճամբորդութիւնը. ճամբաները առանց սեռի խտրութեան ձեռնելը եւ մեղցունելը հասարակ բան մըն էր խուժան պահապաններու կողմէ: Իրենց այրերուն ներկայութեանը կիներ առեւանգելը ամենամեծ հերոսութիւնը կը սեպելին արինաբքու պահապանները: Ամէն օր նորանոր խժժութիւններ կը յօրինէին գործադրելու համար խեղճ ժողովրդեան վրայ: Մինչեւ որ ժողովուրդը ուժասպառ [եւ] կրելու [անկարող] այս սոսկալի տանջանքները՝ սկսաւ ճամբաները մեռնիլ մասամբ տրկարութիւններէ, անօթութենէ, ուժասպառութենէ եւ հիւանդութիւններէ, ի վերջոյ Ռաս իլ Այնի եւ Տէր Զօրի 1916 Օգոստ. 1/31-ի⁽⁴⁶⁾ տխրահոշակ շարդերը լրացուցին դաժան եւ գազանային գործը՝ թողելով միմիայն 10 % իրենց⁽⁴⁷⁾ թուոյն՝ այն ալ աստուածային հրաշքով եւ կամ դրամական մեծ զոհողութիւններու փոխան:

5. Յիշեալ կուսակալութենէն գաղթող 25.800 հոգիներէն մեռածներուն թիւը հետեւեալներն են 17 Սեպտ [եմբեր] 1915-էն մինչեւ 18 Փետրուար 1919 թուականը.

Էտիրնէ	1.700 մեռած
Ռոտուքօ	12.600 մեռած
Մալկարա	2.700 մեռած
Կելիպոլու	2.000 մեռած
Չորլու	2.300 մեռած
Հայրապոլ	
Պապատքի	
Քեշան	1.000 մեռած
Ուզունքէօփիի	
Պուրկազ	
[ընդհանուր գումար]	22.300 մեռած

Իսկ իրենց քաղաքները մնացող 6200 հոգիներէն գրեթէ ներկայիս ողջ մնացողները կը հաշուեն 5000 հոգի, որով մի միայն մեռածներուն թիւն է 1200 հոգի, ըստ որում՝ Էտիրնէի կուսակալութեան ամբողջ հայութեան մեռածներուն թիւը կը հասնի 23500 հոգիի:

6. Յիշեալ կուսակալութենէն ողջ մնացող հայութեան թիւը կը հասնի 8500-ի, որոնց 5000-ը կը գտնուին իրենց քաղաքներուն մէջ: Իսկ մնացեալ 3.500 հոգիները հետեւեալ վայրերուն մէջ կը բնակին մինչեւ այսօր.

Հայէպ	700
Շամ	500
Գոնիա	400
Գոնիա Էրէլլի	200
Էսքիշեհիր	80
Տէր Զօր	120
Սուրիոյ անձանօթ եւ փոքր գիղերէն մինչեւ Մուսուլի եւ Պաղտատի անապատները	1500
Գումար՝	3500

[Հետեւեալներն են] Սուրիոյ եւ այլ մանր մունր գիղերուն անունները որոնց մէջ 1500 հոգիներ կը գտնուին ներկայիս — Մարտին, Հասաշի⁽⁴⁸⁾, Թելերմէն, Մեսքենէ, Տիպսի, Ապուհարար, Համամ, Սապգա, Բաքքա, Շմաթիա, Պոզալիէ, Մէատին, Ապուքեմալ, Անա, Մարատ, Սըվար⁽⁴⁹⁾, Շետտատիէ, Խապուր, Բասըլայն⁽⁵⁰⁾, Թելհալէֆ, Թելշեհիր, Սիննար տաղի, Պերեմիք, Վերանշեհիր, Պոզալի օղլու, Թալպէ, Սինսելէ, Թելքերի, Կեշիպ, Թուման, Այնէլպետա, եւայլն. 'Նեպիքլի' արար կաթոլիկ ընտանիքին մօտ, որոնք 25 գիղերէ աւելի ունին, կը գտնուին աւելի քան 25 որբեր, աղջիկներ եւ կիներ:

7. Էտիրնէի ամբողջ կուսակալութեան ընդհ[անուր] հայութեան շարժուն եւ անշարժ կալուածներուն վեր ի վարոյ ընդհ[անուր] արժէքը կը հաշ[ւը]նուի ըստ մասնատր տեղեկագիրներու 1913 Յուն[ուար] 6-ի (Ռոտտսթօ) շորս ու կէս միլիոն ոսկի (ոսկեդրամ):
8. Կուսակալութեան հայոց տեղահանութեան եւ բազմազան շարագործութեանց բուն պատճառ եղողները եւ թուրք կառավարութեան մօտ դրդիչները հետեւեալներն են.

Էտիրնէի մէջ՝ կուսակալ Զեքերիէ պէլ, իթթիհատական առաջնորդ եւ պետ Կանի պէլ⁽⁵¹⁾, դերձակ Շեվքէթ Էֆենտի, (Էտիրնէի) գաղտնի ոստիկան Շագուր Էֆենտի՝ փոյիս միտիւրի Հանի Ատիլ պէլ (Էտիրնէի նախորդ կուսակալը), կօշկակար Ալի եւ տղան Մեհմետ, (Էտիրնէի) քաղաքապետ Ահմետ պէլ (Էտիրնէի), կառապան Թահսիկ աղա, Թաթար Ղասապ Ըսմայիլ, շէյխ Թիւրլի եւ իրենց հետետորդները ու իթթիհատական բազմաթիւ գործակալներ:

Ռոտտսթոյի մէջ՝ միթեսարըֆ Զեքերիէ Էֆենտի (որ վերջէն Էտիրնէի կուսակալ անուանուեցաւ հայահալած իր քաջագործութեան համար իբր վարձատրութիւն), ժանտարմա գոմանտանը Տեվրիլ պէլ, Սապֆէթ շափուշ, Սելանիկլի հանի Ահմետ, սելանիկ-

ցի Կիրճի գաւտ Սիլէյման էֆենտի, Էմանիթճի Թայիր (Ռոտոնսո), Էզաճի Նուրի էֆենտի (Մանասթըր), Մեպուս Ատէլ պէլ եւ տղան (Ռոտոնսո), հարիրապետ Ռեֆիք պէլ, եղբայր Նուրի եւ ընկերը՝ Ապտուլլահ (Պոլիս), Մեստան պէլ՝ զինուորական սեպ-գիար մեմուրը⁽⁵²⁾, Ծուատ պէլ՝ նախորդ քաղաքապետ (Ռոտոնսո), Ռեմզի պէլ եւ փեսան՝ քաղաքապետ (Ռոտոնսո), մալկարացի Թելկրաֆճի Հաշիմ էֆենտի, Քանլը Հիլմի, նուֆուս մեմուրի⁽⁵³⁾ Թաթար Էօմէր (Ռոտոնսո), Ռաֆայէլ Ալթատաղ (Ռոտոնսո), Մանաստ Ալթատաղ (Ռոտոնսո), Եաթո Ալթատաղ եւ փեսան՝ Ավ-նամ (Ռոտոնսո), Ռեշատ պէլ՝ հազարապետ (Պոլիս), նուֆուս մեմուրի Քիազիմ էֆենտի, Հայրապուլէն Հաճի Շերիֆ պէլ, Ծաքիր գաւտ հաճի Մեհմէտ (Ռոտոնսո), Նազըմ գաւտ Իպրահիմ պէլ (Ռոտոնսո), Քեւէտար Ալի (Ռոտոնսո), Շէլիս գաւտ Տեյի Մեհմէտ (Ռոտոնսո), Ջըրահաթ պանք միւսիրի⁽⁵⁴⁾ Մեհմէտ պէլ (Պոլիս), Իշտիպլի փոլիս Սահիտ էֆենտի, Մանասթըրը փոլիս Մուսթա, Էտիրնէլի փոլիս Աթթա, Քէտ Իպրահիմ (Ռոտոնսո), Էմին պէլ եւ տղան (Ռոտոնսո), Քիշիք Ալի պէլ (Ռոտոնսո), պելտիէ գոմիւտի⁽⁵⁵⁾ Հասան էֆենտի (Ռոտոնսո), Հիլմի էֆենտի՝ փաստարան (Ռոտոնսո), Չերքէզ Ըսմայիլ՝ փաստարան (Ռոտոնսո), Հիւտէլիմ էֆենտի (Ռոտոնսո), Կիւպէտ Մեհմէտ եւ տղան Ահմէտ (Ռոտոնսո), նուֆուս պաշ քիաթիպի⁽⁵⁶⁾ Մեհմէտ էֆենտի (Ռոտոնսո), Էյնեճիրի Շապան օղլու Իպրահիմ, Ուսուլլույէն Ալի Փէլլիվան, Քէօփէրլիլի Մեհմէտ եւ փեսան՝ Սապրի աղա, Տեմիր-լիլի Րաշիտ Փէլլիվան, Եադճիէն Քարա Մեհմէտ եւ տղաքը, Քեմալը Հասան էֆենտին եւ տղան (Ռոտոնսո), Չարըքճի⁽⁵⁷⁾ Ալի (Ռոտոնսո), Լեպլեպիճի Հասան օղլու Մեհմէտ էֆենտի [եւ] եղբայրը՝ Հիլմի (Ռոտոնսո), Թեպէրեճի Գանլը Րիզա (Ռոտոնսո), Խարապասնը Մուսթաֆա օղլու Իպրահիմ, Շերերճի Ռեմէպ [եւ] եղբայրը՝ հաճի Շեֆիք (Ռոտոնսո), Սանտայճի Քէօր Ազիզ եւ իր ընկերները, Միւֆթի⁽⁵⁸⁾ Եադըրը Ահմէտ պէլ, Վուս պէլ՝ Մըքրաթըլէն [եւ] եղբայրը՝ Ահմէտ պէլ եւ տղաքը, զըրահաթ մեմուրի⁽⁵⁹⁾ Թոփալ Ռեմզի, Պայթար Ճեմալ, Էլիսօղլու Րիզա էֆենտի [եւ] տղան, Փայթունճի⁽⁶⁰⁾ Իզզէթ եւ ընկերները, Սերեթճի Ալի եւ տղան, Հազըր էֆենտի Էօմէր, Սանտայճի Հասան պէլ եւ տակաին շատեր:

Մալկարայի մէջ՝ քաղաքապետ Մանափ օղլու Պետրի, Սայիտ պէլ գաւտ Ալի պէլ, Սայիտ պէլ գաւտ Օսման պէլ, Տեպրիշ Ալի էֆենտի, Ապտի աղա Հիւտէլիմ, Չահրեճի Պեհմէթ, ՄիւֆթիՇէլչի էֆենտի [եւ] փեսան Ալի էֆենտի, Հաճի Րազամ գաւտ Ալի պէլ,

Ջեօնեգ Ահմէտ, Միսթերեարլի Մուսթաֆա, Շեվքէթ չափուշ, Միսթազ պէշ, Նազըմ պէշ, Էմին Փէլլիվանի Հասան, Աքիֆ պէշ գառէ Հայուար, Լազ Ալի (Տեվէլի Քեօյճէտի գիղէն), Հալիմ Հոճա (Տե-տէճիթ), Թաշքընլը Միլէյման պէշ, Տաշիրի Հիսէլին, Սեֆեր չա-փուշ, Քուրու Ըսմայիլ, Հաճի Ապտալլա եւ երեք տղաքները (Քի-չիք Խըտըր գիղէն), Գարա Չիփի Ահմէտ (Սարքեար գիղէն), Մալիքենա գառէ Ալի եւ Սաանտոին:

Ուզունքտօրիլի մէջ՝ գայմագամ Ֆայիգ պէշ (խիստ վտան-գառը), պէլետիկ ռէխի Իշէխ, Տեվրիշ Ահմէտ, Խաննի Էմին, Պերպէր Ալի, Աշճի Մեհմէտ, Թոսպաղիճի Մուսթաֆա, գոմիւր Ապտալլահ (Էտիրնէցի), փոլիս Բասիմ (քեշանցի), ժանտարմա գոմանտանը Ֆարիգ էֆենտի, Լաթիֆ աղա (եւնիճէցի):

Չորլուլի մէջ՝ քաղաքապետ Էօմեր աղա, Ելէնգառտ Ի[յ]սան պէշ, փաստարան Չիֆթի, Ուզուն Արիֆ, Գըզըլպաշ Հիսէլին՝ զը-րաաթ պանք[ա] մեմուրը, Քանթարճի Հալիթ, Հաճի Ճեգ[գ]ար, Ղամպուր Մեհմէտ, Թայիր աղա, Քեօփրիճէն Հալիտ էֆենտի եւ եղբայրը՝ Կալիպ էֆենտի, Միլիպ պէշ եւ իր եղբայրը՝ Չորլու-լի գայմագամը, ժանտարմա պաշ չափուշ⁽⁶¹⁾ Իսմայիլ չափուշ եւ բազմաթիւ գործիչներ եւ իթթիհատական առաջնորդներ, ինչպէս Քամպուր Մեհմէտ Ալի, եւայլն:

9. Կուսակալութեան մէջ ընդհ[անուր] գաղթը սկսելէն 2/3 ամիս⁽⁶²⁾ առաջ կառավարութեան կողմէ սխառեմաթիք տանջանքներ սկսան գործադրուիլ հայ ժողովուրդին վրայ: Եկեղեցիները գիշերանց խու-զարկուեցան: Զանազան զրպարտութիւններ սկսան ի գործ դրուիլ հայ կտրիճ երիտասարդներու վրայ զանոնք ամբաստանելով իրր պոմպանի⁽⁶³⁾, զէնք պահողներ, [եւ] կուսակցական դրդիչներ: Զանոնք սկսան մի առ մի բանտարկել եւ ծեծել մինչեւ այն աստի-ճան որ այլեւս ենթական անզգայ [եւ] մարած կը մնար, [ու] կը սպասէին որ ենթական ծեծին տակ չդիմանալով՝ հարկ տղած խոս-տովանութիւնները ընէր: Այսպէս շատ մը կտրիճներ այլեւս մեռած կարծելով կը դրուէին ասանակներու վրայ եւ կը վերադարձուէին իրենց տուները գիշերանց: Յիշեալ երիտասարդներէն մի քանիին անունները այստեղ յիշատակելու պէտքը կը գգամք — Հաճի Պա-հարիկ Թագուրեան, Յարութիւն Հիսէլինճիեան, Մինաս Օրջան-եան, Փիլիպոս Գոլյումճեան, Սարգիս Մամուզըրեան, Հմայեակ Շամլըբեան, Օննիկ Ծիծեռնակ, Քերովբէ Թոփուզեան, Չոլպա Մա-նուկ, Պետրոս Մանկելեան, Մկրտիչ Չոլլույեան, Անդրանիկ Պեր-պէրեան, Մկրտիչ Ծամճեան, եւայլն:

Գաղթականության միջոցին այ անլուր տանջանքներու ենթակայ եղան խեղճ ժողովրդեան բոլոր սեռերը անխտիր, ի մասնատրի երիտասարդները: Չանոնք սկսան բանտարկել ամէն տեղ, ինչպէս Պոլիս, Իզմիր, Պիլեհիք, Էսքիշեհիր, Գոնիա, Աֆիոն Գարահիսար, Գոնիա, Էրէլի, Ուլու Գըշլա եւ շարունակաբար: Բանտերու մէջ եւ դուրսը անոնց կեանքերուն սպառնալով զանոնք կողոպտեցին, օրերով անօթի եւ ծարաւ [ձգեցին եւ] գիշեր թէ ցորեկ սկսան ծեծել:

Անոնց վիզերէն, ոտքերէն ու ձեռքերէն 11 հոգի մէկ շղթայի տակ [առած՝] սկսան տանջել. խեղճ երիտասարդները իրենց երկաթեայ 250 օխա⁽⁶⁴⁾ բեռին տակ հազիւ կրնային քալել. այսպէսով, զանոնք տանիկ խուժանին կը ցուցընէին եւ անոնք այ կու գային ու կը թքնէին երեսնին ու կը սկսէին ամէն տեսակ անվայել խօսքեր ընել. զանոնք կը քարկոծէին, «Ձեզ պիտի կտրենք. մեռնիլ կ'երթաք կոր, սերմերնիդ պիտի շորցունենք, Քրիստոսնիդ մենք ենք», եւայլն, եւայլն: Երբ Աֆիոն Գարահիսարի կայարանին մէջ զանոնք շղթայակապ շոգեկառք կը նստեցնէին՝ կէսերնին շոգեկառքը նստած եւ կէսերնին չնստած՝ շոգեկառքը սկսած է ճամբայ ելլալ ու գրեթէ 50 մեթրի չափ խեղճերը քաշկուտուած են իրենց մահուան դէմ մաքառելով: Յիշեալ երիտասարդներու անունները հետեւեալներն են, զորս պէտք կը զգամք ստորեւ նշանակել — Խաչիկ Մամուզլըեան, Սարգիս Մամուզլըեան, Պետրոս Մամուզլըեան, Գէորգ Մամուզլըեան, Ռուբէն Փափագեան, Գրիգոր Գերեմեան, Մազսուտ Գերեմեան, Աբգար Գերեմեան, Կարապետ Գերեմեան, Ասատուր Փափագեան, Միհրան Ծիզմէճեան, Կարապետ Փափագեան, Թաղէոս Պեգիբճեան եւ իրենց ընտանիքներն ու փոքր տղաքը, այս վերջիններուն այ տարբեր տեսակ տանջանքներ տալով ամէն վայրկեան:

10. Նախապէս գրքոյկին⁽⁶⁵⁾ մէջ յիշուած գիղերուն եւ քաղաքներուն մէջ ներկայիս ողջ գտնուող [եւ] թուրքերու եւ արաբներու կողմէ անուանգուած որբերու, աղջիկներու [եւ] կիներու անունները հետեւեալներն են ... [եւ] որոնք տակաւին չեն վերադարձուած — Յովհաննէս Իբրանոսեանի երկու աղջիկները, ([մէկը] Տիարպէքիր՝ թուրք սպայի մը քով, իսկ միւսը Մարտին՝ արաբի մը մօտ), Նշան Թարագնիեանի երեք աղջիկները եւ մէկ մանչը (Տէր Զօրի մէջ Ուրֆան անուն ժանտարմայի տասնապետի մը մօտ), Նշան Սեթեանի հարսն ու աղջիկը (Ռասըլայն), Պետրոս Գալեմբեարեանի աղջիկը (Պուսէշլա), Քիրաճիպաշեանի երկու աղջիկները՝ Աղաւնի եւ Սրբուհի (Տէր Զօրի մէջ Խալլաֆ էլ Մետանի քով), Հաճի

Վաչոյին երկու աղջիկները (Տէր Զօր), մականաքացի Փարիզ Սարգիսեան եւ իր աղջիկը Էլմոն (Տէր Զօր՝ ժանտարմա Համիտին քով), Գէորգ Հիսիմեանի ընտանիքը⁽⁶⁶⁾ եւ աղջիկը, Պոլպաջայի աղջիկը եւ մայրը (Համտանին քով), Մամուզլըեան Պետրոսի երկու աղջիկները՝ Աղաբէթ եւ Վերգին (Ռասըլայն), Պզտիկեան Խաչիկին աղջիկը (Տէր Զօր), Արապանեան Սարգիսին աղջիկը՝ Գայիանէ (Տէր Զօր), Դնկշեան Յովհաննէսի կինը, Վերգին աղջիկը եւ մանչը (Տէր Զօր), Մկրեան Կարապետի ընտանիքը Աննիճա եւ աղջիկը՝ Ֆրանսուի (Համամ), Էօքիզ Էօլտիքէն Քետարի աղջիկը՝ Եղիսաբէթ (Տէր Զօր), Նիկողոս Փիլանեանի աղջիկը՝ Տիրուհի (Պումպուշ)⁽⁶⁷⁾, Գրիգոր Գարատեհիզեանի երեք աղջիկները՝ Նուարդ, Սիրարփի [եւ] Քայրենիճա եւ մօրաքոյրը՝ Արաքսի Թաթոսեան (Տէր Զօր), Ասատուր Պոյանեանի ընտանիքը եւ աղջիկը (Ազազ)⁽⁶⁸⁾, փաշանի Գառնիկին աղջիկը (Տիպսի), մականաքացի Լուսիկ Պոլիսեան (Հալէպի Մեհգիլ Միֆեթօթիշի⁽⁶⁹⁾ Համիտ պէյին մօտ), Փաստըրմանեան Բարսեղին ընտանիքը եւ երկու աղջիկները (Տէր Զօր), Կարապետ Առիշեանի աղջիկը (Նիզիպ), Սարգիս Պապիկեանի աղջիկը՝ Սոչմիկ (Տէր Զօր՝ Մուհամմէտ էլ Հաթթապին պարտզը), Գէորգ Մազթանեանի աղջիկը՝ Հոփիսիմէ (Տէր Զօր՝ Մուհամմէտ էլ Հաթթապին պարտզը), Մկրտիչ Քիրապաշեանի կինը, քոյրերը՝ երեք հոգի եւ տղան (Սուվարի մէջ), Ռուբէն Թաշեանին աղջիկը (Տէր Զօր), Յովհաննէս Մենետեանին աղջիկները՝ Մենէտ եւ Քայրանա (Տէր Զօր՝ Ապտիլ Օնվատին պարտզը), Մ[ի]քայէլ Թաթոսեանին աղջիկը՝ Արաքսի (Տէր Զօր), Յովհաննէս Իսքանդերեանի կինը եւ աղջիկը՝ Ներիկ (Տէր Զօր), Սարգիս Եղորթեանի կինը՝ Աննա, երկու աղջիկները եւ մէկ մանչը (Համամ), Անանիա Փաշազարթաթեանի կինը՝ Փարիզ, քոյրը՝ Եղիսաբէթ եւ իր աղջիկը (Համամ), Արդին⁽⁷⁰⁾ Սալթանաթըրեանի կինը՝ Մայրամ, աղջիկները՝ Եղիսա եւ Պայծառ (Համամ), Արթին Թաշեանի կինը՝ Նուարդ եւ իր աղջիկը (Համամ), Թաղէոս Փափագեանի աղջիկը՝ Սրբուկ (Տէր Զօր՝ Ֆըրունճի⁽⁷¹⁾ Ճիւմա էլ-Լահմէի մօտ), Յակոբ Կիւպրեանեանի աղջիկները՝ Թագունի եւ Վառվառ (Համամ), Յովսէփ Թեֆճեանի աղջիկը՝ Պայծառ (Տէր Զօր), Սարգիս Կիլկերեանի կինը՝ Սառա եւ իր աղջիկը՝ Աղանի, Արշակ Փափագեանի աղջիկը՝ Վարդուհի, Պետրոս Անկանեանի աղջիկներ[ը]՝ Աննա եւ Հայկանոյշ (Բազգա), Կարապետ Հայրապետեանի կինը՝ Եղիսաբէթ (Տէր Զօր), Գրիգոր Տղմանեանի կինը՝ Հոփիսիմէ եւ զաւակը՝ Գրիգոր (Ծատուտտիէ), Սարգիս Խլորեանի զաւակը՝ Կարապետ (Ռասուլայն), Եղիսա Տընտեսեանի կինը՝ Կիլիմիա⁽⁷²⁾, զաւակը՝ Տօնիկ, աղջիկը՝ Մարթա

Գ.

**ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ-ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ԲԱՂԷՇԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ⁽⁷⁵⁾**

Հալեպ, Փետրուար 1918

Բաղէշի կուսակալութիւնը կը գտնուի Վանայ լճի հարաւ-արեւմուտքը՝ որոյ հայ բնակչութեան թիւն էր հետեւեալը.—

Բաղէշի կեդրոն՝ իր շրջանով	75.000 հոգի
Մշոյ կեդրոն՝ իր շրջանով	125.000 հոգի
Կեննի կեդրոն՝ իր շրջանով	25.000 հոգի
Սդերդի կեդրոն՝ իր շրջանով	30.000 հոգի
	<u>255.000 հոգի</u>

Ընդամենն երկու հարիւր յիսունութիւնգ հազար մարդ:

Մեր շրջանին մէջ կը գտնուէին երեք հարիւրի մօտ վանքեր, մենաստաններ, դպրեվանքեր, եկեղեցիներ [եւ] մատուոներ, որոնք հարուստ էին իրենց թանկագին քարերով զարդարուած խաչերով, ադամանդազարդ թագերով, ոսկի սկիւններով, միջնադարեան ոսկեհոտ եւ մարգարտապետ շուքառներով, հնագիտական մագաղաթեայ պատկերազարդ ձեռագիր մատեաններով, ոսկեծոյլ գաւազան եւ աշտանակներով, պարսկական հին մեծարժէք գորգերով, եւ շատ ու շատ գեղարուեստական հրաշալիքներով:

Վանքերէն նշանատրներն են Մշոյ Գլակայ Ս. Կարապետի հնադարեան վանքը, Ս. Թարգմանչաց դպրեվանքը իր հնադարեան եփեկոսեայ դռներով, Ս. Յովհաննու մենաստանը, Ս. Աղբերկայ վանքը, Բաղէշի Անյորդոյ Ս. Յովհաննու դպրեվանքը, Խնդրակատարի Ս. Աստուածածինը, Խիզանի Նարեկայ Ս. Խաչը, եւայլն եւայլն:

Ընդհ[անուր] Պատերազմը հրատարակուելուն՝ մեր շրջանի 21-45 տարեկան հայ երիտասարդներ[ը] զինուորագրուեցան՝ նկատի չառնելով տարիքի սրբագրութիւն, նաեւ հիւանդներու եւ տկարակազմներու դիմումները, որոնց թիւը 40 հազարի կը հասնէր. թուրք եւ ռուս ընդհարումներ սկսելուն՝ ամբողջութեամբ ճակատը դրկուելով սիւքեմականօրէն շարդուեցան. ճակատէն գնդակը շտապող[ը] կոնակէն թուրք զինուորէն կը ստանար, իսկ պատերազմի ճակատէն դուրս գտնուողներ[ը] գիշերանց, 20-30 հոգի, խումբ-խումբ թուրք զինուորիկն յանձնուելով՝ բանակէն կէս ժամ հեռացուելով կը շարդուէին: Այս մասին Կարնոյ առաջնորդ Սմբատ Եպիսկ. Սաստիթեան տեղւոյն կուսակալ Թահսիմ

պէլին դիմեց, որն որ պատասխանեց թէ «այո՛, թէւ այդպիսի դէպքեր պատահած են, սակայն թիրիմացութեան արդիւնք են. հրաման տրուեցաւ չկրկնուելու». այսուհանդերձ շարունակուեցան ցփերջ, փճացնելով ամբողջ հայ զինուոր երիտասարդութիւնը:

Թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան արիւնարբու ոճրագործներէն կազմուեցան շեթեական⁽⁷⁶⁾ խումբեր՝ որոց մէջ մտնողները ներման կ'արժանանային բոլոր հին եւ նոր դատապարտութիւններէն եւ զինուորագրութենէ: [Թուրք եւ քիւրտ] ժողովուրդ[ը] իրարու կարգ չէր տար այս վայրագ գործին մասնակցելու՝ որոնք կեափորներու⁽⁷⁷⁾ օճախները պիտի քանդէին: Տասնեակ հազարներով յելուզակներ մտան այս գիշատիչ խումբին մէջ:

Իբրեւ շեթեաշը⁽⁷⁸⁾ Բաղէշի մէջ նշանաւոր են հետեւեալք.

Նասըր գաւտէ Նուրետտին էֆենտի, Միւֆթի գաւտէ Նասրուլլահ էֆենտի, Մանթաշ Ալի Աղա գաւտէ Մուսա էֆենտի, Հանի Նեմետտին գաւտէ Շեմսետտին եւ Ֆաթուլլահ էֆենտիներ, Հանի Եասին գաւտէ Իսուֆ էֆենտի, Հանի Ապտիւլղանի գաւտէ Խալիլ էֆենտի, Մաֆէր Աղա գաւտէ Ալի էֆենտի, Սարրաճ Հանի Տուրսուն, եւայլն, եւայլն:

Մշոյ շեթեաշըներն ալ հետեւեալներն են.

Տիտոյի Բեշիտ, տխրահոշակ Մուսա եւ եղբարք Գասըմ եւ Նհօ պէլեր, Քիւաշալ Մահմուտէ, պելէկցի Հանի Տերրօ, Հանի Մանուկ գիւղացի Մահմէտ աղա, սէյտանցի Տրպոյի Իսօ, ճըպրանցի Նասո աղա, լեկաոստաղցի Չերքէս Բեճէպ, Թեփէ գիւղացի Մխթար Նախշը եւ իր որդիք Համգի, Մահմուտ, Ապտիւլրեզագ, եւայլն, եւայլն:

Սղերդի շեթեաշըներն են հետեւեալք.

Ալի Ջիա, հանի Համգա Սարրաճ, Նուրի Պնի Իսա աղա, Նազիր Պնի հանի Ալի Աթթար, եւայլն, եւայլն:

Վերոգրեալներ[ն] իրենց հազարաւոր հետետրոյներով գիշեր ցորեկ հայ գիւղեր շրջելով կը թալլէին, կը ջարդէին, կը քանդէին, կ'առեւանգէին ու կը լլկէին, եւ ուրկէ որ բողոք բարձուէր եւ կամ դիմադրութիւն մը ցոյց տրուէր՝ կառավարութիւն[ն] իր ոստիկաններ[ը] կը փութացնէր անոնց պակասը լրացնելու: Նմուշներ՝ շեթեական վայրագ գործողութիւններէն.— Մուսա պէլ իր դրացի Աւգուտ գիւղը ամբողջութեամբ կողոպտեց եւ նոյն գիւղի ըէիս⁽⁷⁹⁾ Մալխասի ընտանիքը մարագի մէջ լեցնելով կրակի տուաւ. Մուշախշէն գիւղի ըէիս Գասպարի տան վրայ գիշերանց յարձակելով՝ օրօրոցի մանուկներէն մինչեւ ծերը մորթուեց, հարսներ եւ աղջիկներ առեւանգեց եւ ամբողջ հարստութիւնը իրացուց: Ասոնք Մշոյ դաշտի ամենահարուստ նահապետական շէն օճախներէն էին: Չեթէներ յարձակեցան համբաւաւոր Վարդենիս գիւղի վրայ, սակազն անոնք⁽⁸⁰⁾ դիմադրեցին միմիայն 3 հոգի զոհ տալով: Կառավա-

րութիւն[ը] գայրացած կեալուրներու այս ինքնապաշտպանութեան փորձէն՝ Սյօ օնպաշին ոստիկան խումբով մը կը փութացնէ հոն հանդարտութիւն վերահաստատելու պատրուակաւ. [անիկա] ժողովուրդը անլուր չարչարանաց կ'ենթարկէ. չեթներուն ի նպաստ խօսեցնելու համար, կանանց վարտիքներու մէջ կատուներ կը ձգէ. բոլոր 15 տարեկանէն վեր արուները կը շղթայէ եւ գիղը բարութանդ ընելով՝ ձերբակալածները Մուշ կը տանի եւ գնտանը կը նետէ. պէտք է գիտնալ որ բանտարկուած հալը այլեւս ազատելիք չունէր: 1915 Փետր[ուար]ի սկիզբներ[ը] չեթպաշը Մահմէտ Էմին կ'երթայ իր բարեկամ Գոմս գիղացի Կորիւնի տունը եւ կ'ուզէ դաւանանքօրէն սպան[ն]ել զայն եւ առեւանգել [անոր] գեղանի կինը, սակայն Կորիւն կոահելով այդ դատարարութիւնը՝ կը սպաննէ զայն իր հետետրդներով: Կառավարութիւն[ը] կրակ կտրած՝ անմիջապէս ոստիկանախումբը գիղը կը փութացնէ: Կինը եւ երեխաներ[ը] Մուշ կը փախչին. գիղ մնացած 130 հոգիներ անխնայ կը ջարդէ եւ գիղն ամբողջ աւարի տալով դրացի քիւրտ բնակչութեանց՝ Մուշ կը վերադառնայ:

Բաղէշի մերձակայ Տատիկ գաւառի Կշտոնք գիղի Գարթազ գաւտէ Մրատոյի որդի Ռեշիտ, Իսուֆ եւ որդիք Սելիմ եւ Ալյսէն, եղբորորդին Ֆեհիմ, Հասոյի որդիք Տերվիշ եւ Աճամ իրենց քիւրտ աշիրէթներով⁽⁸¹⁾ դրացի Ծիգամ, Կեխր, Կեալոկ, Մոնկոնք, Պաս գիղերու բոլոր արուներ [ը] հաւաքեցին Կեխրի եկեղեցիի մէջ, սուրով, տապարով, կացինով մորթոտեցին [զանոնք] եւ գիղերը աւարի տոփն, առեւանգելով նաեւ բազմաթիւ գեղուհիներ. — զոր օրինակ՝ Լուսին, Մարգարիտ եւ Կիլէ անուն նշանատր գեղուհիներ [ը] խուժանավարներ ընտրեցին:

Հրուն գաւառակի Ահմէտ խան, Տերվիշ պէյ [եւ] Մահմէտ Էմին իրենց աշիրէթներով փոշիացուցին իրենց շրջանի ամէն ինչ որ հայ անուն կը կրէր: Խիզանի Մստաֆա պէյ եւ խոսիեցի Թեֆիք իրենց շրջանի քիւրտերու հետ միասին հայ անունը բնաջինջ ըրին: Սիմեկցի Սատրգ եւ Օսման աղան Տատիկի, Վանիկի, Սասիկ գիղի ժողովուրդը Սասիկի զօրանոցը տանելով ջարդ ու փշուր ըրին:

Մշէն ի Կարին զինուորական պարէն փոխադրելու համար գիղերէն հաւաքեցին 15-60 տարեկան զուտ հայեր եւ իբրեւ գրաստ կոնակնին բեռցնելով 40-50 օխանոց⁽⁸²⁾ բեռներ եւ ձմրան սաստիկ բուքին ու ստոնամանիքին ճամբայ հանեցին. որոց համար պաշտօնեայ կարգուած էին մշէցի յայտնի բարբարոսներէն Ֆալամաշ աղան, Թաշիպ աղան, փոլիս Բասիմ[ը], եւայլն: Ծանապարհին բնականաբար մեծ մասը չկրրնալով տոկալ՝ շնչասպառ կ'իյնային, զորս այս վայրենի պաշտօնեաներ[ը] իրենց] ձիերուն ոտնակոխ ընելով՝ կ'ոչնչացնէին, մեռնողներու բեռները միշտ տակափն ապրողներու վրայ բաժնելով: Նման կարուսաններ

կը մեկնէին ամէն շաբթու, միեւնոյն անգթութեանց ենթակայ լինելով՝ կոտորակուած ետ կը դառնային: Կառավարութիւն[ն] ամէն լիազօրութիւն տուած էր ընդդիմացողներուն հանդէպ ուզած կերպով վարուելու: Տրօնը գիղացիներ իրենց ազգակիցներու ենթարկուած սիսթեմաթիկ մահէն ազատելու համար 27 անձով գիղէն խոյս տուած էին: Փոլիս Բասիմը այս փախչողներու տուները կրակի տուաւ եւ 7 հոգի ալ հրացանի բռնելուն համար, ի վարձատրութիւն իր ծառայութեան, զոմիտութեան⁽⁸³⁾ աստիճանին արժանացաւ:

Քաղաքի եւ գիղերու մէջ մասնակի ձերբակալութիւնը կը սկսին, ժողովրդեան մէջ աչքառու մարդեր կը բանտարկուին. բնականաբար շատեր պիտի սկսէին փախուստ տալ եւ քաղաքէն հեռանալ: Մուշէն 35 երիտասարդներ Թարգմանչաց վանք կ'ապաստանին. ճիշդ այդ պահուն՝ կառավարութիւնը Սասունի եւ Մշոյ դաշտի հաղորդակցութիւնները խրկելու դիտումով՝ վանքեր[ը] գրասէլ կը ձեռնարկէ: Թարգմանչաց վանքը գրասէլու կը դրկուին յիսնապետ Մահմէտ Էմին եւ Այօ օնպաշին 27 հետևորդներով: Վանքի մէջ ապաստանող երիտասարդութիւն[ը] զանոնք ներս չմտցնելու համար կը յաջողի սպաննել յիսնապետը երեք ուսիկաններով. Այօ օնպաշին մնացեալ ընկերներով ետ կը դառնայ:

Սասուն ամիսներէ ի վեր իր շրջակայ քիւրտ աշիրէթներու յարձակմանց ենթակայ՝ հերոսութեամբ կը դիմադրէր այս անհամեմատ ուժերուն:

Այս կարգի դէպքեր շատ ու շատ են գործուած թուրք եւ քիւրտ խուժանի[ն] կողմէ, որոնց մանրամասնութիւններ[ը] թուելու համար խոշոր հատորներ չպիտի բաւէին: Գիղերը չեթէներու ոտից կոխան եղած՝ ամայացած էին գրեթէ. քաղաքներ[ը] կորսնցուցած էին իրենց կենսունակ ուժը: Թուրքը այս կերպով փճացնելով ընդդիմադիր ուժը՝ իր հայաջնջման ծրագրի գործադրութիւնը դիրացուցած էր. այժմ պէտք էր արմատախիլ ընել հայ պատիրը, հայ սրբութիւնները, հայ հարստութիւնը եւ ի մեծի հայ անունը:

Օրուան առաջնորդները՝ Մշոյ Ներսէս եպիսկ. Խարախանեան[ը] եւ Բաղէշի Սուրէն վարդ. Գալեմեան[ը] օր օրին դիմումներ կը կատարէին տեղական կառավարութեանց եւ Պատրիարքարանի միջոցաւ Բ[արձրագոյն] Դրան մօտ: Սակայն կառավարիչները չեթէական դէպքերը կը նկատէին իբրեւ պարզ ոճրագործութիւններ, իսկ հայերու կողմէն եղած ինքնապաշտպանութեան փորձերը կը ներկայացուէին իբրեւ ապստամբական շարժումներ: Խարախանեան սրբազան չկարենալով տոկկալ ժողովրդեան կրած այս անօրինակ տառապանաց՝ հետզհետէ մաշելով հիւանդացաւ եւ վախճանեցաւ. մարմինը Ս. Կարապետ թաղւեցաւ, եւ երեք ամիս ետք վանքը գրասող խուժանի[ն] կողմէ գերեզմանէն դուրս հանուելով յօշոտուեցաւ:

1915 Յունիսի սկիզբներ կը սկսին ընդհանուր ձերբակալութիւններ [ը] մեր կուսակալութեան բոլոր շրջանին մէջ, երբ արդէն Վանի կուսակալութեան թուրք եւ քիւրտ գաղթականներ [ը] Բաղէշ կը հասնէին ճանապարհին հանդիպած ամբողջ հայ գիւղերը փճացնելով, որոց բեկորներէն քանի մը հազար կին եւ երեխաներ մերկ ու բոսիկ՝ Բաղէշի փողոցները կը թափէին:

Բաղէշի երեւելիներէն բանտարկուեցան 70 հոգի. այս պատճառաւ ժողովրդեան մնացած մասը կը զգուշանար տունէն դուրս իջնելու: Կառավարութիւն [ն] իր գործ [ը] դիրացնելու համար, բանտարկուածներէն 60-ը ազատ կ'արձակէ եւ մունետիկով [կը] հրափրէ ժողովուրդը իր սովորական կեանքը ստանալ, հասաստելով թէ կառավարութիւն [ը] սոսկ վտանգաւոր եւ կասկածելիները կը ճետապնդէ: Բանտի մէջ մնացող հետեւալ անձանց ոտքերը պայտելով չարաչար կը սպաննէ.

Արմենակ Եոխիկեան, Աւետիս Ծողիկեան, դատարանի անդամ խարբերոցի Միհրան Էֆենտի, Փարխանդ գիւղացի ուսուցիչ Արմենակ, վանեցի հայ բժիշկ մը, կարնեցի Գեղամ Աստուրեան, Գեղամ Պատմաճեան, եւայլն, եւայլն: Հայեր ահաբեկած պարտաւորուեցան հետեւեալ օր շուկայ իջնել. նոյն օր շուկայի մէջ գտնուողներ [ը], 700 հոգիի չափ, ամբողջապէս ձերբակալուելով, զօրանոց առաջնորդուեցան: Ձերբակալութիւններ սկսեցին նոյնպէս տուներու մէջ. ձեռք անց [ու] ձած 12-80-նոց արունքը զօրանոց տարուեցան, եօթ օր արգելափակուելէ եւ անօթութենէ ծիրելէ յետոյ՝ գիշերանց խումբ-խումբ շղթայակապ քաղաքէն քաղորդ ժամ հեռաւորութեամբ՝ Ալթուն Խարպուլ, Թալիոտ, [եւ] Սեֆեր պէշենց պարտէզներ [ը] եւ ձորերը տարուելով թուրք խումբանավարներուն կը յանձնուին, զորս մերկացնելէ յետոյ տապարով, կացինով, եաթաղանով, սուրով յօշոտեցին, խողխողեցին: Յորմէ յետոյ հազարի չափ 1-12 տարեկան երեխաներ ու մանուկներ հաւաքելով Թալիոտ ըստ ձած վայրը կը տանին, ուր կուսակալ Մատաֆա Ապտիլխալիբ պէյը թուրք ամբոխի եւ երեւելիներու ներկայութեան մտքերը գրգռող զգայացունց ճառով մը, ի միջի ալլոց Թուրքիոյ ապագայ գոյութեան համար հայկական գաւառներու մէջ հայ անուան ի սպառ քնաջնջումի անհրաժեշտութիւնը կը շեշտէ: Այս անմեղ մանուկներու վրայ քարիւղ լեցնելով կրակի կու տան եւ նախապէս պատրաստուած հորերու մէջ կիսամեռ կը թափուին, ուրկէ օրերով ողջ մնացողներու [ն] ճիշերը կը լսուին:

Այս զարհուրելի ջարդերէն յետոյ՝ թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան կողմանէ տուներ եւ խանութներ աւարի տրուեցան, տուներէն դուրս հանելով մնացեալ կին եւ երեխաները:

Թուրք [եւ] քիւրտ հայրերը իրենց կրօնական պարտականութեանն թելադրուած՝ [իրենց] անչափահաս զաւակները կը խրախուսէին այս Սուրբ Գործին մասնակցելու: Թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդներ [ը]

իրարու հետ կը մրցէին յախտենական յաղթանակին երջանկութեան արժանի ըլլալու «ղագի»ութեան⁽⁸⁴⁾ տիտղոսով: Քեաֆիր, անհաատ էին անոնք՝ որոնք իրենց մասնակցութիւնը եւ մրցումը չէին բերեր այդ Ս[րբազան] Գործին⁽⁸⁵⁾. բայց բոլոր միայիմաններ[ը] հաւատացեալներ ըլլալով՝ իրենց բոլոր ուժը տրամադրեցին: Զարդարար կիներու թիւն ալ պակաս չէր. հիւանդներ ու ձերեր իրենց պարագաներու օգնութեամբ ջարդավայրեր կ'երթային իրենց սրբազան պարտականութիւնը կատարելու [համար]:

Բաղէշի ջարդի գլխաւոր կազմակերպիչներ էին հետեւեալք.

Կուսակալ Մատաֆա Ապտիլիսայիք պէշ, փոլիս միտիքի կարնեցի Տուրագ պէշ, որ 100 հազար լիրայով⁽⁸⁶⁾ մեկնած է Բաղէշէն դէպի Խարբերդ՝ իրեն հետ առնելով նաեւ 3 հայ գեղանի աղջիկներ, ժանտարմա ազայ գոմանտանը Վասֆի պէշ, Վանայ կուսակալ Շետտէթ պէշ, Վանայ զին[ուորական] հրամանատար Խալիլ պէշ, որ հայիկ[ական] ջարդերու մէջ նշանաւոր է իւր Գասապ Թապուր[ույ]ով⁽⁸⁷⁾, օրուան տեֆթերտարը⁽⁸⁸⁾ եւ մեքթուածի⁽⁸⁹⁾ բնիկ բաղէշցի Փափլէնլի զատէ Ապտիլմենհիտ էֆենտի:

Իսկ գլխաւոր ջարդարարներն են.

Հաճի Նենմէտտին զատէ Շենմէտտին, Մատաֆա եւ եղբայրներ[ը], Նասըր զատէ Նուրետտին, Հաճի Մելէրզատէ Օէլիս Ապտիլպագի, Օէլիս Եմինի տղաքներ[ը], Հաճի Ապտիլղանի զատէ Խալիլ էֆենտի, Պելլալ աղա զատէ Փարհօ որդիք եւ եղբարք, Հաճի Եասին զատէ Իւսուֆ եւ Հաֆթը Նուրի (Հաֆթը Նուրին Ճապաղջուրի մէջ ջարդեց 630 հայ ամէլէ թապուրի զինուոր), Հաճի Մահմէտ Սալիհ, Վելի պէշենց Կակոն իր արբանեակներով, Կեապոլենց Խալիլի որդիք իրենց գապէլէլով⁽⁹⁰⁾, Պիթլիս Աղասը զատէներ, Հաճի Պետիր զատէ Իպրահիմ, Շապան եւ եղբայրներ[ը], մեճլիսի իտարէի⁽⁹¹⁾ նախորդ բարտուղար Բեշիտ էֆենտի եւ եղբարք, Միւֆթի զատէ Սաւուլլահ, Նասրուլլահ⁽⁹²⁾ եւ եղբարք (օսմանեան նախկին երեսփոխան), Շաֆէր Աղա զատէ Ալի, Սիւլէյման եւ եղբայրներ, Մանթաշ Ալի Աղա զատէ Մուսա էֆենտի, Տորանլը զատէ Շապան էֆենտի (նախկին պելետիէի ղեխ)⁽⁹³⁾, Համտի էֆենտի (օրուան քաղաքապետ[ը]), Զիլֆիգար զատէ Ահմէտ, Ապտիլ Մենհիտ աղաներ եւ եղբորորդիք, ջորեպան Բեճէպ, եղբարք եւ եղբօրորդիք, Օէլիսըլզարիպի Օէլիս Մահմէտ [ը], Կելիճի Ահմէտ աղան, Տերվիշ Պէշ զատէ Սուլթան պէշ, Իպրահիմ զատէ էֆենտի Ապտիլղանի եւ եղբորորդիք, նասըրցի Տոն Վօ Իպրահիմ, Սելիմ էֆենտի Ապտիլհամիտ, եղբարք եւ որդիք, Գալպը զատէ Պըշար եւ եղբարք, Օթթօ զատէ Հիւսէյն եւ եղբորորդիք, Քարսանցի Ֆարիս Աղա զատէ Օսման, Շզմանի զատէ Սաւրգ եւ եղբարք, Գատրի շէլիսեր, Կեապոլս զատէ Պըշար, Ֆախ-

րէտտին եւ որդիք, Փոլոյ Ճարհոն, Կենն Խալիլ, Պէլ գատէ Ահմէտ պէլ, Բամբուզլի Արիֆ եւ որդին գոմիսէր Ալի Էֆենտի, Իմամ օղլու Ահմէտ եւ որդիք:

Դուրս հանուած թուով 8000-ի չափ կին եւ երեխաներ քաղաքի հարաւային ծայրը գտնուող Արապի կամուրջի արտերուն մէջ 15 օրէ աւելի ցուցադրուեցան: Այլ կարելի չէ բացատրել թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան գործած պիղծ վայրագութիւններ[ը], լլկումները եւ առեւանգումները, որոնցմէ ամէն փափաքող իւր ուզած գեղունին վար դնելէ յետոյ՝ մնացեալները, 6000-ի չափ, Սղերդի ուղղութեամբ ճամբայ կը հանուին հետիոտն, մերկ եւ անօթի վիճակի մէջ: Քաղաքացիներուն մեծ մասը ինքզինքնին գետը կը նետեն. մնացեալներէն մաս մը ճանապարհի վրայ գտնուող մտականցի քիւրտ աշիրէթներու կողմանէ անգթաբար կը սպաննուին եւ մաս մըն ալ կ'առեւանգուին. 2000-ի չափ միայն, ծիրած ու մաշած, կը հասնին մինչեւ Սղերդ, ուրկէ Միտիաթի ուղղութեամբ կը տարին՝ ճանապարհին միշտ կոտորակուելով. միմիայն 30 հոգիի չափ կ'անցնին Միտիաթէն ողջ. միայն 1000-է աւելին կը ջարդուին միտիաթցիներու կողմանէ:

Բաղէշի եւ իր շրջանի մէջ առեւանգուած աղջիկ եւ կիներու թիւը 2000-է աւելի է, զոր բնականաբար չափսի կրնայինք մի առ մի թուել հոս: 3-5 տարեկան երեխաներ 500-էն աւելի են, որոնք տակաւին թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան քով կը կենան: Առեւանգումներէն կու տանք միայն մի քանի նմոյշ.

Օր. Սաթենիկ Մովսէս Պապոյեան, Օր. Արուսեակ Խաչիկ Պապոյեան, Տիկին Սրբունի Արսէն Պազալեան, Օր. Վահան Փախչոյեան, Օր. Արուսեակ Կարապետ Էրմոյեան, Տիկին Յովսէփ Էրմոյեան, Տիկին Մաքրունի Սեդրակ Ապլահաթեան, Տիկին Մարիճա Ճաղար Ապլահաթեան, Տիկին Քրիսթինէ Վահան Ասատուրեան, Օր. Արաքսի Գաբրիէլ Ասատուրեան, Օր. Եսթեր Գրիգոր Կաղնեան, Տիկին Եսթեր Վահան Պազալեան, Օր. Ռեքելա Գափար Պողոսեան, Տիկին Տիրունի Սիմոն Անթոյեան, Օր. Արմէնուհի Սարգիս Քենտիրեան, Օր. Ատրինէ Սարգիս Քենտիրեան, Օր. Արաքսի Յարութիւն Քենտիրեան, Տիկին Լեոն Քենտիրեան, Տիկին Համաս Մուշեղ Գրբպանեան, Օր. Յովսէփ Գրբպանեան, Տիկին Սրբունի Սիմոն Կաղնեան, Տիկին Աբիսակ Սմբատ Դուրնեան, Օր. Արաքսի Քերովբէ Անթոյեան (Իմամ օղլու Ահմէտի որդի փոլիսի[ն] քով), Տիկին Նարդուհի Մնացական Էսկիչեան (Էվգաֆի թահսիլտար⁽³⁴⁾ Եասին Էֆենտիի տղայի քով), Տիկին Մուշեղ Էսկիչեան (նախկին մեպուս Սատուլլա Էֆենտիի քով. այսպէս ալ տիկնոջ հօր Եոխիկեան Սիմոնի տունը թաղուած 700 ոսկին հանած է), Տիկին Արամ Գասապեան (Օթօղլու Ալէֆիի տղայի քով), Տիկին

Սոփիա Գրիգոր Թունեան (Կենն Խալիլի եղբորորդի Թէյֆուրի քով),
 Տիկին Աղանի Չիլինկիր Յարութիւնեան (մալ միտիրի քով⁽⁸⁵⁾), երկու
 օրիորդներ Չիլինկիր Յարութիւնեան (մալ միտիրի քով), Տիկին
 Սեդրակ Պապոյեան (փոսթանի⁽⁸⁶⁾ Հազար էֆենտիի քով), Տիկին Նա-
 նուխաս Նարկիզեան (Համամնի⁽⁸⁷⁾ քով), Տիկին Նանուխաս Արամ
 Ֆիտոշեան (Գանթարնի⁽⁸⁸⁾ Իսմայիլի քով), Տիկին Եալտըզ Յովհան-
 նէս Խենկէլեան (Ասեխի թաղի խոնայի⁽⁸⁹⁾ քով), Տիկին Արուսեակ
 Խոսրով Կակոյեան (Պահրի պէյի եղբայր Թէյֆուրի քով), Տիկին Համաս
 Յարութիւն Ֆոսաղազարեան (Տեֆթերտարի[ն] քով), Տիկին Սիրանոյշ
 Լեոն Տապաղեան (Ծաքիր էֆենտիին քով), Օր. Սմբատ Գրգոյեան
 (հանի Արաֆաթ զատէ փոլիսի[ն] քով), Տիկին Սաթենիկ Վաղարշակ
 Պապոյեան (երկու զաւակներով Ղալէպ Չելեպի զատէ Տոքթ[որ]
 Մատաֆայի քով), Տիկին Աւետիս Ծողիկեան, Տիկին Մուշեղ
 Ծողիկեան, Տիկին Միսակ Ծողիկեան, Տիկին Արմենակ
 Նաճարեան, Օր. Իմաստ Միսակ Խաչամանուկեան, Տիկին Միսակ
 Պետրոսեան, Տիկին Ազնիւ Հայկ Քենտիրեան, Տիկին Միհրան
 Մկրտիչեան, Տիկին Աբէթ Խալիսալեան, Օր. Արաքսի Մեսրոպ
 Խաչամանուկեան, Օր. Կարապետ Խաչամանուկեան, Օր.
 Յովհաննէս Զաքարեան, Օր. Կուննէլիուս Ղազարեան, Տիկին
 Վերգինէ Յարութիւն Ղազարեան, Տիկին Վերգինէ Արսէն Պազալեան,
 Օր. Խաչիկ Վարդանեան, Տիկին Ֆրսթըզ Մկրտիչ Խազխազեան,
 Օր. Սաթենիկ Աւետիս Գնդոյեան, Տիկին Աւետիս Գնդոյեան, Տի-
 կին Աղեքսանդր Պետրոսեան, Օր. Սաթենիկ Մկրտիչ Տամղա-
 ճեան, Օր. Յակոբ Մեծբարսեղեան, Տիկին Գարուն Մըխչեան, Օր.
 Սաթենիկ Աւետիս Պազալեան:

Բաղէշի Ծէն ու Խարիթ գիղերը հիմնադատակ ըրին տխրահոյակ
 Ֆազար Խալիլի որդի Թէշոն եւ Մոլլայի որդի Թեվֆիզը: Աղզըձորի
 Խալիլ աղան եւ Չերքէզ անուն քիւրտեր աներեցին Աղզըձորը եւ Ուր-
 տասպը եւ տեղւոյն ամբողջ հայ բնակչութիւնը սուրէ անցուցին՝ իրացնե-
 լով նաև հարստութիւննին:

Շամիրամ, Զրհոր, Ծղակ, Կծուակ, Ատապաղ եւ Դատուան գի-
 ղերու ամբողջ հայ բնակչութիւնը, Ախլաթի միտիրը խաբէութեամբ
 Դատուան ծովեզերայ (Վանայ լճի եզերք) գիղը հաւաքելով՝ մորթո-
 տելով [եւ] գնդակահարելով ծով թափեց:

Մոտկան զաւտակի քիւրտ աղաներ[ը] իրենց աշիրէթներով
 տեղւոյն վրայ ամբողջ հայ բնակչութիւնը վայրագօրէն յօշոտեցին, այն-
 պէս որ նմոյշի համար եւ ոչ մի հայ չէ ազատուած այդ շրջանէն:

Բաղէշի նախկին երեսփոխան Միսֆօթի զատէ Սաստուլլահի հըրահանգով եւ մասնակցութեամբ՝ իր եղբայր Նասրուլլահ[ը], տաշտոպցի Խալիլ աղան եւ պալլըզնցի քիրտ աշիրէթներ խժոժօրէն խողխողեցին Կիզլլտերէի հետեւեալ գիղերու ամբողջ հայ բնակչութիւնը (մէջերնին բաժնելով ամբողջ հարստութիւնը)։ Հանդ, Սագ, Նէլ, Խարդ, Ոստին, Տուպ, Տուտոդ, Տաշտուպ։

Չըզուրի Թոփալ Իսկանի որդի Գասըմ[ը] եւ Քէօր Չամարխան իրենց փիճակի ամբողջ հայերը սրէ անցուցին։

Խումաշցի Ֆարսուն իր արբանեակ քիրտերով բառի բուն նշանակութեամբ 500 տնոր հայաշէն Կուլթիկ գիղի ամբողջ բնակչութիւնը մարագներու մէջ լեցնելով անգթօրէն կրակի տուաւ։ շատ մը գեղուհիներն ալ առեանգեցին։

1915 Յունիսի երկրորդ կիսուն Մշոյ միութասարըֆ Սերվէթ պէշ խորհրդակցութեան համար Բաղէշ կ'երթայ, ուրկէ վերադարձին, մոլեգնած, անմիջապէս գործի կը սկսի։ Ծապաղջուր դրկելու պատրուակա բանուոր թապուրէն⁽¹⁰⁰⁾ 650 հոգի շեթներուն կը յանձնէ, որոնք Ծապաղջուրի մօտ ձորի մը մէջ գնդակահար կ'ըլլան։

Յունիս 27-ի երեկոյեան ժամ[ը] տասին (ը.թ.)⁽¹⁰¹⁾ 100-ի մօտ ոստիկաններ գետի աջակողմեան կողի հայ թաղը բարձրանալով՝ տեղւոյն կարևոր դիրքի վրայ գտնուող տուները գրաւելով, ընտանիքները կը վռնտեն, եւ նոյն ատեն ոռուսական ճակատէն ետ բերուած 7 լեռնաչին թնդանօթներ կը տեղաւորեն հայ թաղերու դիմաց. հետեւեալ օրը ժամը 8-ին⁽¹⁰²⁾ կառավարութիւն[ը] մունետիկով մը կը հրաւիրէ ամբողջ 12 տարեկանէն վեր հայ արուները Ուրֆա մեկնելու համար երթալ արձանագրուիլ, «հիւանդները եւ անկարող ծերերը բացառութիւն կը կազմեն. փոխադրութեան եւ ապահովութեան բոլոր միջոցները կառավարութեան կողմանէն կարգադրուած են»։ Մինչդեռ երկրորդ օրն իսկ սկըսեցին ձերբակալութեան։ Առաջին հրաւերով՝ 300 հոգիներ որոնք վըրտահելով ինքնաբերաբար արձանագրուելու փութացած էին, գիշեր մը ոստիկանատուն արգելափակուելով, հետեւեալ օրը Ալիգասան գիղ[ը] դրկուեցան, ուր քաղաքի թուրք ժողովրդեան եւ կարգ մը բարձրաստիճան պաշտօնէից մասնակցութեամբ չարդուեցան։ Նոյն ամսոյ 29-ին Բրդի եւ Միկրաշէն թաղերու բնակչութիւնը, թուով 3000, իրենց տուներէն հանուելով Յառինջփանք անուն գիղը տարին, այրերը զատելով՝ գիղի ծառաստաններու[ն] մէջ գնդակահար ըրին, իսկ կին եւ երեխաները մարագներու մէջը լեցնելով անխիղճօրէն կրակի տուին։ Չերբակալութիւնը ընդարձակուելով՝ զօրքը թուրք խուժանի առաջնորդութեամբ միւս հայ թաղերը կը մտնէ. հայերը, ի տես իրենց եղբայրներու սպանութեան, բնականաբար անձնապաշտպանութեան պիտի դիմէին, որուն պատասխանուեցաւ տմարդաբար թնդանօթներով։ Դիմադրութիւնը երեք

օր շարունակելէ վերջ, հայ կոտող ուժը չկարենալով դիմանալ այս գերակշիռ զինուորական և 10 հազարէ աւելի ամբոխային զօրութեան, գիշերանց մաս մը յաջողեցաւ գետի հոսանքն ի վայր քաղաքէն հեռանալ և լեռներ[ն] ու անտառներ[ը] ապաստանիլ: Վերի, Չորի և Սուրբ Մարիանէ հայ թաղերը ամբողջութեամբ բոցի մէջ էին: Կառավարութիւն[ը] տեսնելով որ ընդդիմադիր ուժը անհետացած էր՝ հայ թաղերու մէջ խուժեց, կին և երեխաներ հաւաքելով ոստիկանատուն տարաւ, ուրկէ խումբ խումբ առաջնորդեց Գոմեր, Խասգիւղ, Նորշէն, Յատինջվանք, Ալիգաւան գիւղերը և մարագներու մէջ լեցնելով փոշիացուց թուրք խուժանի մասնակցութեամբ. (վառուածներու թիւը 5000-ը կ'անցներ):

Այդ պահուն թուրք ժողովուրդը հարսանիքի մէջ էր. քաղաքի մէջ անտէր մնացած հայ հարստութիւնը աւարի տուաւ և փլատակներու անկիւններու[ն] մէջ թաքչած կիսամեռ մարդիկ[ը] տապարով [եւ] կացիւնով կտոր փշուր ըրաւ:

Մշոյ մէջ ջարդարարները հետեւեալներն են, որոնք գապլէներու^(102ա) աղաներ ըլլալով՝ իրաքանչիւրը իր ձեռքին տակ ունի քանի մը հարիւր վայրագ հրէշներ.

Թոփալենց Պետիրիսան պէշ, Ֆալամաղ աղա, Թայիպ աղա, Հաճի Իսլամ, մեպուս Հաճի Իլիաս խոճա, Իզզէթ Էֆենտի, Ապտուլլահ Էֆենտի, Խորտենց գապիլէ, Իսենց Փալուն աղա, Իսենց Հաճի Իպրահիմ, Իսենց Հաճի Մստաֆա և եղբարք, նախկին պելետիէյի ռէիս[ի] Խալիլ Էֆենտի, Հաճի Ալի գառտ Մստաֆա, Հաճի Ալի գառտ Էօմէր, Հաճի Ալի գառտ Օսման, Հաճի Ալի գառտ Տապան Մահմետ, Հաճի Ալի գառտ Ապտիւլբերիմ, Հաճի Ալի գառտ Հաճի Տերվիշ, Հաճի Ալի գառտ Հաճի Իպրահիմ, Գոլճի⁽¹⁰³⁾ Սալէհ, Եղոյի Սալէհ Սուպի, Հաճի Ֆարիհ, գոլուտցի Մահմետ և որդիք, Մահախ գառտ Մստաֆա, Մահախ գառտ Մահմետ, ոստիկան յիսնապետ Իսմայիլ Էֆենտի, Հաճի Ասատ գառտ Ապտիւլբերիմ, Հաճի Ասատ գառտ Ապտիւլբերիմ, Հաճի Ասատ գառտ Հաճի Ասատ գառտ Ապտիւլբերիմ, Հաճի Ասատ գառտ Տերվիշ, Հաճի Ասատ գառտ Օերիֆ և եղբարք, Հաճի Ասատ գառտ Մուրատ և որդիք, Գոթան գառտ Նիագի և որդիք, ոստիկան յիսնապետ Սալէհ Էֆենտի, ջորեպան Հաճի Վելոյի որդիք, Գոթան գառտ Նապուլլահ⁽¹⁰⁴⁾, Գոթան գառտ Տուրսուն, Գոթան գառտ Չենք, արաղի միտիրի⁽¹⁰⁵⁾ Ասատ օղլու Ապտիւլ Քերիմ, ոստիկան յիսնապետ Սիւլէյման Էֆենտի, ոստիկան յիսնապետ Բիզա Էֆենտի:

Մշոյ ջարդի կազմակերպիչներն են հետեւեալք.

Միլթեսարըֆ Սերվէթ պէշ, օրուան օսմ[ա]ն[եան] երեսփոխան՝ Հաճի Իլիաս խոճա, Իքմալ ժանտարմա գոմանտանը Պեհնէթ պէշ, թերիպլէֆի հարպիլէ ռէիսի սղերոցի Հաճի Ահմետ, ֆըրգա⁽¹⁰⁷⁾ գոմանտանը Վեսայի պէշ, զին. դեղագործ Տոքթ. Ասաֆ⁽¹⁰⁸⁾, Սիսոյ ժան-

տարմա գոմանտանը Մրատ պէյ (տակ Իսրայէլ Դորնեանի տունէն 600 օսմանեան ոսկի հանեց), օրուան սէր-գոմիսէր⁽¹⁰⁹⁾ Մահմուտ Էֆենտի, օրուան թահրիբաթ միտիրիս⁽¹¹⁰⁾ եւ մոհասեպեհիս⁽¹¹¹⁾:

Լեռներ ապաստանող հայ երիտասարդութիւնը դարձեալ կը հետապնդուէր. ամէն թուրք եւ քիւրտ զինեալ խմբովին փնտոտութներ կը կատարէին քարայրներու եւ ձորերու մէջ. ճիշդ որսորդներու նման. հանդիպողը կը սպաննէին: Ասոնց հետ էին նաեւ Վանի եւ Բաղէշի շրջաններէն հասած թուրք եւ քիւրտ գաղթականներ, որոնց մէջ նշանաւոր էր հայտարանցի Քէօր Հիւսէյն փաշան իր աշիրէթով:

Մշոյ վիճակի (Մշոյ դաշտը, Սասուն, Խոյթ, Վարդօ-Պուլանըզ, Մալազկերտ, Չոխուր) 400 կտոր հայաքնակ գիղեր[ը] նախապէս զատ զատ շրջաններու բաժնուած՝ յանձնուած էին չեթեական եւ աշիրէթական փոհմակներու, որոնք [1]915 Յունիս 28-ին կը յարձակին՝ իրաքանչիւր[ն] իր բաժնի[ն] վրայ եւ չարաչար արմատախիլ կ'ընեն: Չմոռնանք ըսել[ու] որ նախապէս ամէն տեսակ խաբէութիւններ ի գործ կը դնեն դիմադրութեան մը չբաղխելու համար:

Սղերդի վիճակը (Խարզան, Ծերվան, Խասիէր, Պոտհան⁽¹¹²⁾, Ծարնակ) Բաղէշի եւ Մուշի շրջաններու նման իրենց տեղացի քիւրտ չեթէներու կողմանէն ամայացած էր արդէն: 1915 Մայիս 28-ին տեղւոյն հայ առաջնորդը [եւ] հին ասորիներու Ապունա Իպրահիմ՝ 10 երեւելիներու հետ կը ձերբակալուին եւ [բոլորն ալ] մէկ օր յետոյ գնդակահար կ'ըլլան քաղաքէն կէս ժամ հեռաւորութեամբ վայրի մը վրայ: Հետեւեալ օր զինուոր[ական] պարէն ի Բաղէշ փոխադրելու պատրուակա շուկայէն եւ տուներէն կը հաւաքեն 670 այր մարդիկ, որոնք զօրանոցի մէջ արգելափակուելէ յետոյ՝ մէկ օր վերջ [թուրք] ժողովրդեան կը յանձնուին, որոնք քաղաքէն կէս ժամ հեռու Վետի Էզզրէպ անուն ձորի[ն] մէջ անգթօրէն կը սպաննուին: Այսպէս՝ հետզհետէ տուներէն հանուելով, հրապարակի վրայ ոչխարի պէս կը մորթուին մնացեալ այրերը առհասարակ: Կիներ եւ երեխաներ եւս հետզհետէ հաւաքուելով օրերով ցուցադրուելէ եւ հազարամէկ տեսակ վայրագութեանց ենթակայ լինելէ յետոյ՝ [անոնցմէ] մաս մը կ'առեւանգուի, մնացեալի մեծագոյն մասը կը սպաննուի, միայն 400 հոգի Մուսուլի եւ Մարտինի ուղղութեամբ ճամբայ կը հանուին մերկ եւ հետիոտն. Մուսուլի կողմ գնացողներէն միայն 50 հոգի ողջ կը հասնին Մուսուլ, իսկ Մարտինի ուղղութեամբ գնացողները ամբողջութեամբ Մարտինի դաշտի ջրհորներու մէջ կը լեցուին տեղւոյն քիւրտ բնակչութեան կողմէն:

Սղերդի ջարդի կազմակերպողներն են հետեւեալք.

Միջեսարըֆ Հիլմի պէյ, ժանտարմա գոմանտանը սելանիկցի Համտի պէյ, փոլիս պիթիսլի Ալի Էֆենտի, չեթեպաշը Ալի Զիա:

Գլխատր ջարդարարներու անունները.

Հանի Մստաֆա գատե Ահմետ, Ապտուլլահ, Ավէս, Սատրգ, նախկին մեպուս Ապտիբզաքին եղբայրը՝ Մահմետ էֆենտի, նախկին մեպուս Ապտիբզաքի հօրեղբորորդին՝ Իսմայիլ էֆենտի, նախկին մեպուս Ապտիբզաքի հօրեղբորորդին՝ Մահմետ Սայիտ, նախկին պելտիտի ըլիսի Համե էֆենտիի որդին Ծիքրի եւ եղբայր[ը], Համիտ աղա գատե Ծիքրի, Գասըմ գատե Հանի Նուրի, Նասըմ գատե Հանի Ապտիբզաքի, Սիւլէյման աղա գատե Պեքիր էֆենտի (մեմլիսի իտարէի անդամ), Հանի Սալէն Կեանկէ, եղբայր[ը]՝ Ավէս, որդին՝ Էտհէմ Սայիտ, Իսա աղա գատե Ապտիվազիզ, Ռեմէֆ պինպաշը⁽¹¹³⁾ Ֆաթուլլահ էֆենտի, շեթեպաշը Ալի Զիա, Հանի Համզօ, Հանի Սէլիտ Մուսա իր երկու զաւակներով, Հանի Պիլալ, Համտի պնի Հանի Մսթաֆա, Հիւսնի չավուշ պնի Ծիշօ, Հիւսնի պնի Մեմիտ, պիթիսի Հանի Ապուս պնի Մելէք եւ եղբայրը, շէլի Ծեմսօ պնի Սայիտ Զէյնօ, Ապտի պնի Սայիտ Զէյնօ, Պիլալ, Հանի Սիւլէյման էֆենտի, Եէնի Միւֆթին⁽¹¹⁴⁾, Սիւլէյման չավուշ Տապաղ եւ եղբայրը Հիւսնի, Հասան Գարուս պնի Հանիլապտալլա Տապաղ, Ահմետ Ծեքերնի [իր] երկու որդիներով, Նագէր պնի Հանի Ալի, Աթթար Ծիքրի պնի Ծէլի Ապտալ, Հանի Համզօ Սարրան իր 4 որդիներով, Սարրան Հասան էֆենտի, Հասան Համեմ Գասապ եւ եղբայր Հիւսէին, Համզօ պնի Ապուս Գասապ եւ որդի Մելէք, Ապաս պնի Ապուս եւ որդին, Խալիլ Մորան եւ եղբայր[ը] Թահա, Մահմետ Ալի էֆենտի պնի Հանի Էօմէր Սարրան, [Հանի Էօմէր Սարրանի] եղբայրը՝ Մուսա էֆենտի, Ապտուլլահ Հապիպ եւ որդին, Մուսա պնի Հասօ, Հապիպ եւ եղբայրներ, Մահմետ Ափշէ եւ որդիներ, [Մահմետ Ափշէի] եղբայրը Մահմետ աղա իր 3 որդիներով, Իսուֆ էֆենտի Մոսուլլի եւ որդիներ:

Սղերդի վիճակի մէջ կը գտնուէին 5000-է անլի հին ասորիներ եւ քաղղէացիներ, որոնք հայոց վիճակակից եղան:

Կենն իր ժապաղջորի [եւ] Փասուրի վիճակներով, որ ինչպէս իր կարգին շատցաւ, 25.000 հայ բնակչութիւն ունէր, շրջապատուած էր քիրտ զազանաբարոյ աշիրէներով՝ որոնք հաղէշի կուսակալ Մստաֆա Ապտիլիսալիք պէլի հրամանը հասնելուն՝ անյագօրէն խմեցին հայ քրիստոնէականերու արիւնը, տեղոյն վրայ ոչնչացնելով այր, կին, մանուկ եւ ծեր:

Զարդի գլխատր կազմակերպիչներն են տեղոյն միթեսարըֆը եւ վարիշ մարմիններ[ը]՝ օժանդակութեամբ[ը] մեպուս Չերքէզ Մահմետ Էմին պէլի [եւ] Հասան եւ Ահմետ պէլերու, այնպէս որ այս վիճակէն եւ ոչ մէկ վերապրող կայ: Այս տեղեկութիւնները կը ստանանք մշտցիներէն [եւ] Հալէպ երթեւեկող թուրքերէն:

Հետևեալ ցանկով կը ներկայացնենք Բաղէշի կուսակալութեան
 հալ բնակչութենէն նահատակուածներու եւ վերապրողներու թիւերը մօ-
 տաւորապէս.

	ԸՆԳՀ(ԱՆՈՒՐ)	ԱՌԵՌԱՆ- ԳՈՒԱԾ	ՍՊԱՆՆՈՒԱԾ	ՏԵՂԱՀԱՆ- ՈԱԾ	ՎԵՐԱՊՐՈՂ
Բաղէշ իր շրջանով	75.000	2500	66.470	6000	180
Մուշ իր շրջանով	125.000	20	99.980	---	25.000
Սղերց իր շրջանով	90.000	900	29.250	400	150
Կենն իր շրջանով	25.000	200	24.800	---	---
Գումար՝	255.000	3020	220.500	6400	25.280

Ծանօթ.— Մուշէն վերապրող վերոգրեալ 25.000 անձինք ընդ-
 հանրապէս գաղթէն առաջ ոռուական բանակի[ն] կողմէն գրաւուած
 վայրերու բնակիչներէն են. ինչպէս՝ Մանազկերտ[ը], Պուլանըզ[ը]:

Պէտք է ըսել, որ մեր շրջանի քաղաքներու եւ գիւղաքաղաքնե-
 րու բնակչութիւնը ընդհանրապէս վաճառական եւ արհեստաւոր լինելով՝
 ունէին իրենց սեփական տուները (մէջերնին կալուածատէրեր շատ էին),
 իսկ գիւղացիներ[ը] ամբողջապէս կը զբաղէին երկրագործութեամբ,
 խաշնարածութեամբ, այգեգործութեամբ եւ մեղուաբուծութեամբ, որոց
 մեծագոյն մասը ագարակատէր ըլլալով՝ հարուստներ եւ բարեկեցիկներ
 էին:

Մեր նիւթական վճատոց հաշիւը հետևեալն է. Լիրա (Օսմն. ոսկեդրամ)

Վաճառատկան եւ եկեղեցապատկան անօթներ, հնութիւններ, մատեաններ, գորգեր, եւայլն	3.000.000
400 վանոց եւ եկեղեցեաց վերաշինութեան ծախք	1.200.000
Վաճառատկան եւ եկեղեցապատկան կալուածոց, անտառներու, պարտեզներու, այգիներու համար	500.000
Շարժուն ստացուածոց (ոչխար, դուար, ուտեստեղէն, երկրագործական գործիքներ, պղնձեղէններ եւ պատրաստ հնչուն դրամ)	1.000.000
40.000 տուներու եւ խանութներու վերաշինութեան ծախք (300ական լիրա)	12.000.000
Տնական կահկարասիք, նպարեղէն, եւայլն	4.000.000
Կանանց զարդեղէններ, դրամագլուխ եւ հագուստեղէններ	1.500.000
Վաճառականական դրամագլուխ եւ պատրաստ ապրանք	5.000.000
Արհեստաւորաց դրամագլուխ, գործիք եւայլն	3.000.000
Գիւղական հարստութիւնք (ոչխար, դուար, նպարեղէն, հնչուն դրամ, երկրագործ[ական] գործիքներ եւայլն)	8.500.000
	39.700.000

Համագումար երեսուն եւ ինն միլիոն եօթ հարիւր Օսմն. լիրա ոսկեդրամ

Համաձայնական Մեծ Պետություններն՝ Անգլիայէն, Ամերիկայէն, Ֆրանսայէն եւ Իտալիայէն կը պահանջենք Գերագոյն Ատենան մը կազմութիւնը, քննելու եւ ճշդելու համար մեր արդար իրաւունքները.

- 1) Թորքը անմիջապէս վտարել մեր պատմական ու ժառանգական սեփականութիւններէն, ճանչնալով Միաց[եալ] Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ անկախութիւնը.
- 2) Թորք, քիւրտ, չերքէս եւ արաբ ժողովուրդներու քով առեւանգումներէ ցարդ մնացածներու անմիջական յանձնումը, որոց կեանքը վտանգի տակ է.
- 3) Վնասուց հատուցում թորք կառավարութենէն մեր ենթարկուած մարդկային եւ վերոգրեալ նիւթական կորուստներու[ն] համար:
- 4) Զարդի կազմակերպիչներու եւ շարդարարներու անմիջական պատժումը պատասխանատու բռնելով ամբողջ թորք եւ քիւրտ ժողովուրդները, որոնք առանց բացառութեան մասնակցեցան այս անլուր տրամին:
- 5) Ի սէր աշխարհի խաղաղութեան եւ քաղաքակրթութեան՝ թորք կառավարութիւնը վտարել պետութեանց շարքէն՝ իսպառ զրկելով զայն տիրապետելու իրաւունքէն:

1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900
 1901
 1902
 1903
 1904
 1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000

DEPORTATION DES ARMÉNIENS DU VILAYET D'ERZEROU⁽¹¹⁵⁾

Situé aux sources des deux grands fleuves de la Mésopotamie l'Euphrate et le Tigre, et confinant par le nord-est à la Caucasic, le vilayet d'Erzeroum forme un plateau d'une altitude moyenne de 1900 m. au-dessus du niveau de la mer. Par suite même de cette élévation, le climat y est très rigoureux et l'hiver occupe les huit mois de l'année. Baïbourt avec ces 45 villages, Erzindjan avec ces 150 villages, Bayazid, Keskim et les vastes plaines de Passin avec leurs 160 villages, peuvent être considérés comme ses principales subdivisions. La ville elle-même, se trouve bâtie aux pieds de hauts massifs dont les cimes portent des neiges éternelles.

La population arménienne du vilayet remontait, en 1914, à deux cent quinze mille habitants environ. La ville d'Erzeroum en renfermait 25.000, celle d'Erzindjan 16.000, celle de Baïbourt 9.000, et celle de Bayazid 4.000. Le reste vivait dans les campagnes et s'occupait d'agriculture.

Les paysans étaient propriétaires pour la plupart; il y en avait fort peu, à peine 15 %, qui fussent exclusivement fermiers. Laborieux et énergiques, ils trouvaient, dans leur travail, l'aisance et le bien-être. Rarement on y rencontrait de familles vraiment pauvres, à moins que ce ne fussent des villages exposés aux rapines continuelles des Kurds ou à la rapacité vorace des exacteurs turcs.

Dans les villes, surtout à Erzeroum même, le commerce était fort prospère. Le port de Trépizonde servait de voie à l'importation des marchandises européennes et la Caucasic à celle des marchandises russes. Batoum fournissait le pétrole dont le nombre des caisses dépassait les trois cent mille par an, et l'on recevait d'Europe les objets de manufacture, les articles de fantaisie, les boissons, le sucre et autres. Erzeroum recevait en outre les produits des autres vilayets tels que les vins et les eaux-de-vie de Diarbékir et de Kharpouth, les fruits de Malatia, et à son tour, elle expédiait à ces mêmes pays des articles de manufacture et autres étoffes de fabrication indigène. L'exportation consistait surtout en moutons et gros bétail dont le nombre, chaque année, atteignait approximativement cent mille. Les troupeaux étaient expédiés au printemps soit à Constantinople soit à Alep. On exportait en outre la laine, les peaux, les conserves, du jambon, des denrées et des fruits. Le transit des marchandises passant par Erzeroum à destination de la Perse, donnait lieu à un nouveau genre de trafic.

Le commerce se trouvait presque entièrement entre les mains des Arméniens qui formaient les 80 % des commerçants. Il y avait, dans le vilayet, environ soixante commerçants dont les affaires annuelles dépassaient le chiffre de trente mille Livres Turques or; cinq cent dont le trafic arrivait de dix à quinze mille Livres et deux mille cinq cents qui faisaient des affaires de 800 à mille Livres.

Il en était des métiers comme du commerce. Le tisserand, l'horloger, le cordonnier, le tailleur, l'architecte, le maçon étaient tous arméniens. Si bien, qu'à l'époque des déportations, alors même que les Turcs avaient la rage d'égorger, ils se trouvaient forcés à ménager quelques hommes de métier pour pouvoir vivre eux-mêmes.

N'oublions pas de dire, en passant, qu'au point de vue scolaire encore les Arméniens dépassaient de beaucoup les Turcs. Outre les écoles primaires qu'ils avaient, un peu partout, même dans les villages de peu d'importance, ils tenaient dans la ville une école secondaire intitulée Sanasarian où, sous la direction de maîtres intelligents et instruits l'on faisait faire aux jeunes gens les études vraiment sérieuses. Bien plus, les communautés catholiques et protestantes avaient des écoles spéciales pour l'enseignement des langues européennes, telles que le français et l'anglais. Le plus souvent, les Turcs eux-mêmes, malgré qu'ils eurent un lycée subventionné par le gouvernement, avaient recours à ces écoles pour l'instruction de leurs enfants.

Les communautés et les monastères disposaient de vastes richesses dont les revenus, - sauf une petite partie destinée aux pauvres, - servaient uniquement à l'entretien des écoles. Le monastère dit Garmir Vank avec ses nombreux troupeau de bœufs, de moutons, de chèvres et de porcs ainsi que ses vastes terrains environnant, formait un capital de cinquante mille Livres Turques or, ayant pour revenu annuel cinq à six mille Livres. Deux cent soixante orphelins étaient nourris et éduqués dans son enceinte. Les monastères de Khatchgha Vank et de Loussavoritch étaient en possession de biens valant soixante mille Livres. L'église d'Erzeroum elle-même avait d'immenses propriétés; des marchés entiers lui appartenaient et son avoir pouvait être évalué à trois cent dix mille Livres Turques or, en dehors des églises, des villages et districts. L'Eglise Catholique, à son tour, avec ses objets d'or, ses antiquités, son argenterie, ses tapis précieux, ses immeubles et ses terrains pouvait atteindre cinquante mille Livres Turques or.

Tant de fortunes, tant de labeurs, tant de progrès, tant de vies furent, en un jour de vandalisme, ensevelis, à tout jamais, sous les cendres.

Les déportations ne furent pas sans préliminaires. Le gouvernement eut d'abord recours aux provocations. Il voulait mettre à bout la patience du peuple et amener de la sorte une esquisse de révolte. Sur le front, on égorgeait les soldats arméniens; dans les campagnes, des bandes irrégulières (les tchéts) détruisaient les monastères, pillaient les villages arméniens et violaient les filles dans leurs propres foyers. Pour sensationner la ville,

les unionistes firent poignarder, en pleine rue, le nommé Sétrak Pastermadjian qu'ils croyaient être un des personnages le plus en vue.

Rien ne bougea cependant; car on savait qu'un million de soldats campait aux alentours. D'ailleurs, la jeunesse arménienne presque toute entière se trouvait déjà engagée dans les armées. Vinrent ensuite les emprisonnements en masse et les insolences sans nom des tchétés guidés par les chefs Djevdet et Djémal. En plein marché, ces bandes irrégulières retiraient de leurs comptoirs les commerçants et leur mettant la pioche à la main, les faisaient travailler, sous des pluies de verges, à démolir une chapelle qui avait été construite par les Russes sur la tombe d'un de leurs consuls. Le gouverneur de la ville Tahsin Pascha, à qui on portait les plaintes, jouait l'imbécile ou le sourd, suivant les circonstances.

L'on était en fin Mars 1915 et la déportation commença dans les campagnes. Le gouvernement fit d'abord évacuer les plaines de Passin, prétextant qu'elles étaient trop près de la frontière et qu'il y avait lieu de se méfier des Arméniens. Les milliers de familles, escortées par les gendarmes, furent éloignées du vilayet et conduites à l'inconnu. Bien après, quelques femmes survivantes nous apprirent à Malatia qu'on les avait toutes égorgés aux environs de cette ville, sans même épargner les petits enfants.

En Mai eut lieu l'émigration des villages situés dans la plaine même d'Erzeroum. Après avoir fait sortir les paysans de leurs demeures, on les laissa, cinq jours durant, sous une pluie torrentielle et glaciale au milieu de la campagne. Quand vêtements, couvertures, effets et aliments furent imbibés d'eau, à coup de crosses, les gendarmes poussèrent en avant ces êtres exténués, à travers les rivières et les crues des torrents. Les mères en désespoir jetèrent leurs enfants dans les eaux et la ville frémit d'horreur en face de ce spectacle que les officiers allemands allaient contempler et photographier en amateurs. Toute cette population fut exterminée sans pitié dans le district de Terdjan sur le pont de Mamakhatoun nommé Késkin Kœprussi, où le préfet de police d'Erzeroum Khouloussi efendi était allé organiser les tueries avec les tchétés. De rares survivantes ont été, depuis lors, vues à Diarbékir et à Kharpouth.

La ville eut son tour. Cinquante familles des plus riches formèrent un premier groupe. Elles partirent pour Kharpouth le 1er Juin, sous la garde de gendarmes que commandait le Yaver du Vali, Hassan Bey. A ceux-ci s'étaient associés les chefs de bande nommés Gunja oghlous avec leurs tchétés. A Palu, village situé non loin de Kharpouth, ces mêmes gendarmes, de concert avec les tchétés, assassinèrent tous les hommes, enlevèrent une partie des femmes et des jeunes filles et laissèrent entrer les autres à Kharpouth littéralement nues, n'ayant pas même de quoi se cacher leur honte.

Le second groupe comptait mille trois cent familles appartenant, pour la plupart, à la classe des commerçants. A ceux-ci vinrent se joindre en route trois cent soixante dix familles de Garmirk⁽¹¹⁶⁾. Huit cent gendarmes, com-

mandés par l'officier Mouchtagh, furent chargés de les conduire. A Kimakh d'abord, le Kaimakam du lieu secondé par le chef de bande Kaïmakdji Oglou Munir et d'autres tchétes qui étaient venus d'Erzeroum exprès *ad hoc*, arrêtaient, au passage du pont, quatre cent soixante hommes, dont nous ne pûmes plus rien savoir dès lors, si ce n'est que des émigrés sortis après nous avaient reconnu, dans les eaux de cette même région, les cadavres de centaines d'entre eux.

La caravane dérobée dépassa Malatia, erra longtemps encore à travers les vallées et les gorges amoncelées de cadavres des montagnes environnantes⁽¹¹⁷⁾, conduites, cette fois, par le Kaimakam de Adi Yémen Mehmed Nouri. Ce dernier, sachant qu'il n'y avait de but à ce voyage, faisait faire des tours et des détours à plaisir. Le 15 Août au matin, tandis que le groupe défilait sur un sentier escarpé et étroit, les gendarmes, postés sur un sommet, arrêtaient les hommes au passage. Les tribus kurdes auxquelles on avait fait appel, les attachèrent en files qui furent échelonnées sur les pentes et leur Bey Zeinal, assis sur une élévation, ouvrit devant lui les sacs où vinrent tomber, tour à tour, les montres, les bijoux, les monnaies, les chèques et tout ce qu'il y avait de précieux sur les déportés. Une centaine d'hommes échappèrent, on ne sait par quel hasard. Tout le reste, environ trois mille six cent personnes périrent dans cette vallée, sous les cimenterres et les hâches des Kurds. Le lendemain, un inspecteur (Moufettich) arriva officiellement de la part de Moutessarif du Malatia, aidé du Kaimakam de Adi Yémen, il fit d'abord fouiller une à une toutes les femmes ainsi que les petits enfants pour enlever tout ce qui pouvait encore rester de précieux. Puis, ce même inspecteur, au nom de Tékialif Harbié, fit confisquer les tentes, les tapis et tout ce qui semblait avoir quelque valeur. Les chargeant ensuite sur les bêtes de somme qui appartenaient aussi aux déportés, il les fit transporter à Malatia. Ruinés et anéantis, au moral comme au physique, les familles atteignirent les bords de l'Euphrate à l'endroit nommé Samsad. Là encore, les gendarmes jetèrent à l'eau les impotents et les malades. Enfin quatre mois après la sortie de cette caravane de mille sept cent familles, les débris d'une soixantaine de familles arrivèrent à Suroudj (dépendance d'Ourfa) mourantes toutes, de maladie et de misère. — Nous pourrions les suivre trois années encore à travers les déserts de Racca en Mésopotamie. Mais il faut nous borner, et je ne fais ici que le résumé des résumés.

Le troisième groupe était constitué par deux mille trois cent familles. A Kémakh on arrêta la plupart de ces hommes qui furent massacrés et noyés dans le fleuve. Dans les montagnes de Kiakhté, le célèbre Bey kurd Zeinal avec le Kaimakam de Adi Yémen firent encore égorger une partie des hommes et enlever de force beaucoup de femmes et de jeunes filles. Les débris, continuant leurs routes, arrivèrent à Tel Kélib en Mésopotamie où ils eurent pour guide un des notables de Nissibine Halim Bey, frère de Kadour Bey. Ces derniers les menèrent aux environs de Djéziré, et là, après

avoir égorgé le reste des hommes, violé les filles, enlevé les femmes, tué celles qui résistaient et pillé, de la façon la plus éhontée, conduisirent à Mossoul les survivantes imfortunées, dans un état de dénûment indescriptible.

Les sept cent familles du quatrième groupe, unies aux cinq cent familles de Khodortchour⁽¹¹⁸⁾ furent totalement anéanties dans la plaine de Malatia et leurs cadavres furent brûlés avec de la chaux vive.

Enfin, le cinquième et dernier groupe était formé de cinq cent familles auxquelles s'étaient venues s'associer trois cent cinquante familles de Khodortchour. De cette caravane nous n'avons pu encore avoir ni trace ni nouvelle si ce n'est celle de son passage par la ville Thguine.

J'ai omis de parler d'Erzindjan. A notre entrée dans cette ville, le quartier arménien était désert. Les maisons vides, les portes éventrées, les fenêtres brisées, les papiers et photographies traînant dans les rues au milieu des balayures, le silence mort et désolé de ces ruines encore fumantes nous donna le frisson. Des cadavres jonchaient les champs de sable depuis la sortie de la ville jusqu'aux abords de l'Euphrate. Sur la rive en face, les morts, sans sépulture, gisaient dans des alluvions ou flottaient aux angles du fleuve pantelants et démesurément gonflés. Au-dessus de ces chairs sanglantes, sur ce festin de tigre, les corbeaux voletaient avec les croassements sinistres. Cette scène n'a pas besoin d'explication. J'ajouterai seulement que c'est la populace turque d'Erzindjan qui, de sa propre main, avait exécuté ces massacres. Honneur et gloire à tout jamais.

Notons ici que partout le peuple a eu une part active et féroce dans les tueries qui ont eu lieu. A Erzeroum, la plupart des notables, parmi lesquels Méhmedzadé Ahmed Seifulla et beaucoup d'autres, — qui seront indiqués dans la liste à la fin de ce récit, — déployaient un acharnement féroce. A Baibourt, c'est le peuple qui noya dans le Tchorok⁽¹¹⁹⁾ une partie des Arméniens de la ville et massacra le reste aux alentours. Le même peuple était si assoifé de sang, qu'au moment où les déportés étrangers traversaient la ville, sachant même que ces derniers allaient déjà à la mort, essayaient de les mettre en pièces malgré l'opposition des gendarmes. A Malatia, et sur tout le long de la route, nous trouvions partout les Turcs associés de la même furie.

Et maintenant voyons les résultats. En dehors des quarante deux milles erzeroumistes qui se trouvaient déjà en Caucasic et en Amérique ou qui avaient réussi à y passer durant la mobilisation, voici ce qui reste des cent soixante treize mille Arméniens qui ont été déportés.

A Mossoul	1600 personnes toutes femmes et enfants.
A Ourfa	300 personnes toutes femmes et enfants.
Epars ça et là	2200 personnes presque toutes femmes et enfants.
A Alep	1000 personnes dont 120 hommes seulement.
Au total	5100 personnes.

Pour ce qui est des fortunes, elles devinrent toutes la proie tantôt du gouvernement turc, tantôt du peuple. Seules quelques familles d'Erzeroum confièrent à la Banque Ottomane une partie de leur argent et de leurs bijoux qu'elles n'ont pas pu encore retirer jusqu'ici. Quant aux marchandises, dont les prix allaient haussant depuis la mobilisation et auxquelles, par suite de ce motif, les commerçants avaient versé tous leurs capitaux, elles furent, pour la plupart, laissées telles quelles dans les magasins. Quelques uns cependant, précaution inutile, déposèrent des colis dans les églises qui devaient être scellés par la Banque Ottomane; ou les confièrent aux missionnaires protestants. Malgré tout cependant, les déportés prenaient avec eux beaucoup de richesses. Seul le second groupe de la ville versa le long des routes des biens dont la valeur dépassa de beaucoup un million de Livres Turques.

Avant de terminer, donnons une liste approximative de la fortune arménienne du vilayet;

Livres Turques or

Commerçants :

60 de 30 mille Livres Turques	
500 de 8 mille Livres Turques	
2500 de 600 Livres Turques	7.300.000
Fonctionnaires	1.000.000
Les 3 grands monastères avec les 37 autres	850.000
L'Eglise d'Erzeroum avec ses écoles, cimetières, marchés, vases, antiquités etc.	310.000
L'Eglise d'Erzeroum Catholique avec ses écoles, cimetières, marchés, vases, antiquités, etc.	50.000
L'Eglise d'Erzeroum Protestante	10.000
Les 372 églises des villages avec leurs propriétés	581.000
La fortune des paysans environ 19.000 familles	5.730.000
La fortune des artisans environ 8.380 familles	1.672.000
Au total	17.503.000

Dix sept million cinq cent trois mille

Voici, à présent, la liste des principaux personnages qui ont joué les rôles importants dans ces exécutions :

- 1) **Tahsin Pascha**, gouverneur d'Erzeroum. Tigre masqué sous la peau du renard.
- 2) **Chakir Béhaeddine**, chef du club unioniste d'Erzeroum.
- 3) **Husseine Bey**, mutessarif de Malatia. Egorge sa ville et les déportés de passage.
- 4) **Mahmoud Bey Tpanakdjizadé**, mutessarif d'Erzindjan.
- 5) **Mehmed Nouri**, kaïmakam de Adi Yémen et son frère **Ali Pascha**.
- 6) **Khouloussi Effendi**, préfet de police d'Erzeroum. Organise les massacres des paysans.

- 7) M. Schwartz, représentant du conseil allemand d'Etat major.
- 8) Tahir Bey Cherkess, kaïmakam de Hassankalé.
- 9) Kiamil Pascha, généralissime du 3e corps d'armée sur le front russe.
- 10) Faik Bey, yousbachi⁽¹²⁰⁾ docteur à Kémakh.
- 11) Hilmi Bey, chef unioniste.
- 12) Muhurdarzadé Ahmed, dit Inguilis.
- 13) Séïfoulla Efendi, avocat et son fils Nécheff Bey.
- 14) Vahid et Ulfet Bey, notables d'Erzindjan.
- 15) Djevher Bey, du village Abelhendi d'Erzeroum.
- 16) Pouldji Youssof, marchand à Erzeroum.
- 17) Yaghdji⁽¹²¹⁾ Akif, marchand à Erzeroum.
- 18) Gourzazadé Adil.
- 19) Les cinq fils de Khalil Agha Balabanli, du village Khenzorik d'Erzindjan.
- 20) Dousakh Tcoullou Salsadji Zia.
- 21) Chérafeddine Bey, du village Tatzmatzor.
- 22) Hanif Efendi, marchand à Kadoghlo Khan.
- 23) Kabakoulak Hamdi et son frère Ali, de Trébizonde.
- 24) Chékerdji Emine, de Trébizonde.
- 25) Mézer Arkhali Mevlud et son fils.
- 26) Keutчек Chukri Kizil Pascha, marchand à Gurdji Kapou.
- 27) Béder et son frère Zeynal, beys kurds, chefs de tribus Reschvan.
- 28) Djémal, defterdar d'Erzeroum.
- 29) Narimanzadé Hadji Agha Efendi, à Hadjilar Khan.
- 30) Oundiou Imra Oglou Saleh.
- 31) Otourakdji Chefki.
- 32) Kuroukdji Oglou Munir.
- 33) Djambaz Fakhri.
- 34) Laz Emine et orman mudiri⁽¹²²⁾ Chukri.
- 35) Ali commissarie.
- 36) Hafiz Khourchid.
- 37) Otourakdjizadé Fahim.
- 38) Kabakoulak Ali et son frère Hamdi, rédacteurs de la revue al-Bairak.
- 39) Bézaz Emiche.
- 40) Keutчек Chukri.
- 41) Chamsi Bey, Rezné mudiri.
- 42) Kahvédji Pascha Bey.
- 43) Mahmoud Efendi, binbachi et reis du Tékélaif Harbié⁽¹²³⁾.
- 44) Malat Bey, député de Kémakh.
- 45) Nusret Bey, kaïmakam de Baïbourt.
- 46) Hamigh Agha, frère de Béder Agha de Samsad.
- 47) Mahmoud Nadim, kaïmakam de Souroudj.
- 48) Yahia à Souroudj, docteur juif.
- 49) Hussein Féhmi, commandant de gendarmerie d'Ourfa.
- 50) Osman, employé de la banque agricole à Souroudj.

- 51) **Djouma**, commandant de gendarmerie à Rakka.
- 52) **Fakhri**, kaïmakam de Rakka.
- 53) **Moustapha Khalid**, gouverneur d'Alep.
- 54) **Hakki**, mouhadjir mudiri⁽¹²⁴⁾ à Alep.
- 55) **Tous les habitants de Malatia et toutes les tribus dites Reschvan** sous les beys Béder et Zeynal.

Nous ne donnons ici que le nom des personnages que nous connaissons pour avoir été en rapport avec eux. Ceux qui ont commis les atrocités à Erzindjan, Khenous, Baïbourt etc. nous restent inconnus, car il ne reste aucun survivant de ces régions.

ALPHONSE ARAKELIAN

Déporté d'Erzeroum, témoin oculaire
de la plupart des événements du récit.

Halep, 1-24-II. [19]19

BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 19 [Erzeroum], p. 1-8.

- 7) M. Schvartz, représentant du conseil allemand d'Etat major.
- 8) Tahir Bey Cherkess, kaimakam de Hassankalé.
- 9) Kiamil Pascha, généralissime du 3e corps d'armée sur le front russe.
- 10) Faïk Bey, yousbachi⁽¹²⁰⁾ docteur à Kémakh.
- 11) Hilmi Bey, chef unioniste.
- 12) Muhurdarзадé Ahmed, dit Inguilis.
- 13) Séifoulla Efendi, avocat et son fils Nécheff Bey.
- 14) Vahid et Ulfet Bey, notables d'Erzindjan.
- 15) Djevher Bey, du village Abelhendi d'Erzeroum.
- 16) Pouldji Youssouf, marchand à Erzeroum.
- 17) Yaghdji⁽¹²¹⁾ Akif, marchand à Erzeroum.
- 18) Gourzazadé Adil.
- 19) Les cinq fils de Khalil Agha Balabanli, du village Khenzorik d'Erzindjan.
- 20) Dousakh Tcoullou Salsadji Zia.
- 21) Chérafeddine Bey, du village Tatzmatzor.
- 22) Hanif Efendi, marchand à Kadoghlo Khan.
- 23) Kabakoulak Hamdi et son frère Ali, de Trébizonde.
- 24) Chékerdji Emine, de Trébizonde.
- 25) Mézer Arkhali Mevlud et son fils.
- 26) Keutчек Chukri Kizil Pascha, marchand à Gurdji Kapou.
- 27) Béder et son frère Zeynal, beys kurds, chefs de tribus Reschvan.
- 28) Djémal, defterdar d'Erzeroum.
- 29) Narimanzadé Hadji Agha Efendi, à Hadjilar Khan.
- 30) Oundiou Imra Oglou Saleh.
- 31) Otourakdji Chefki.
- 32) Kuroukdji Oglou Munir.
- 33) Djambaz Fakhri.
- 34) Laz Emine et orman mudiri⁽¹²²⁾ Chukri.
- 35) Ali commissarie.
- 36) Hafiz Khourchid.
- 37) Otourakdjizadé Fahim.
- 38) Kabakoulak Ali et son frère Hamdi, rédacteurs de la revue al-Bairak.
- 39) Bézaz Emiche.
- 40) Keutчек Chukri.
- 41) Chamsi Bey, Rezné mudiri.
- 42) Kahvédji Pascha Bey.
- 43) Mahmoud Efendi, binbachi et reis du Tékélaif Harbié⁽¹²³⁾.
- 44) Malat Bey, député de Kémakh.
- 45) Nusret Bey, kaimakam de Baïbourt.
- 46) Hamigh Agha, frère de Béder Agha de Samsad.
- 47) Mahmoud Nadim, kaimakam de Souroudj.
- 48) Yahia à Souroudj, docteur juif.
- 49) Hussein Féhmi, commandant de gendarmerie d'Ourfa.
- 50) Osman, employé de la banque agricole à Souroudj.

- 51) **Djouma**, commandant de gendarmerie à Rakka.
- 52) **Fakhri**, kaïmakam de Rakka.
- 53) **Moustapha Khalid**, gouverneur d'Alep.
- 54) **Hakki**, mouhadjir mudiri⁽¹²⁴⁾ à Alep.
- 55) **Tous les habitants** de Malatia et **toutes les tribus** dites Reschvan sous les beys Béder et Zeynal.

Nous ne donnons ici que le nom des personnages que nous connaissons pour avoir été en rapport avec eux. Ceux qui ont commis les atrocités à Erzindjan, Khenous, Baïbourt etc. nous restent inconnus, car il ne reste aucun survivant de ces régions.

ALPHONSE ARAKELIAN

Déporté d'Erzeroum, témoin oculaire
de la plupart des événements du récit.

Halep, 1-24-II. [19]19

BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 19 [Erzeroum], p. 1-8.

b.

LE LAC ENSANGLANTÉ⁽¹²⁵⁾

Parmi tout ce que j'ai vu au cours de mon exil, ce qui, entre autres, restera à jamais gravé dans ma mémoire, c'est la scène suivante que je m'efforcerai de décrire le plus fidèlement possible.

Le 15 Septembre 1915, après m'être séparé à Karpout de M. Nahoum Bitran, moi et mes deux compagnons Abr.⁽¹²⁶⁾ Amado et D.⁽¹²⁷⁾ Arditti, nous continuâmes notre chemin en avant, nous dirigeant vers Bitlis où nous étions envoyés par ordre de l'ex-vali de Smyrne, Rahmy bey, en notre qualité de protégés français.

Nous poursuivîmes notre marche pendant deux jours sans rencontrer en route rien de particulier, si ce n'est des cadavres d'Arméniens, jonchée un peu par ci par là, et auxquels nous nous heurtions presque à chaque pas. Je dis «rien de particulier» parce que nous nous étions déjà faits à ce spectacle qui n'avait plus de prise sur nous à force de l'avoir sous nos yeux.

Le troisième jour, nous commençâmes à contourner la chaîne des montagnes qui se dressent aux environs de Bakir-Maden. Nous marchions ainsi depuis deux heures.

Dans un tournant, nous entendîmes des voix d'une multitude de gens. A notre question sur ce que cela pouvait bien être, les gendarmes nous répondirent que la veille, trois mille Arméniens étaient passés par là, et que c'était assurément tout ce monde qui faisait une halte aux bords du lac. Cinq minutes après, nous constatâmes de nos yeux ce que les gendarmes nous avaient dit.

En effet, arrivée tout près du lac, nous vîmes une fourmilière humaine aller et venir dans tous les sens, et nous apprîmes que ces pauvres gens faisaient leurs préparatifs pour pousser plus loin.

Une fois là, plusieurs d'entre eux s'empressèrent autour de nous et nous demandèrent avec anxiété d'où nous venions et si, nous aussi, nous étions des Arméniens?

Après avoir satisfait leur curiosité, nous nous assîmes près d'eux pour apaiser notre faim du pain sec.

Ce que voyant, plusieurs femmes s'empressèrent de nous servir, à qui mieux, quelque provisions.

A peine notre repas fini, nous entendîmes soudain des coups de fusil tirés de la montagne qui faisait face au lac. Nous portâmes tous les regards de ce côté et nous aperçûmes au haut des montagnes une multitude de kurdes venus je ne sais d'où. Ils étaient tous armés de fusils et de haches.

Les Arméniens qui savaient par expérience que les Kurdes étaient sans pitié, furent pris de panique en les voyant tous ainsi armés jusqu'aux dents. Ils ne faisaient que se regarder les uns les autres, et instinctivement, ils se rapprochèrent du groupe des gendarmes comme pour implorer protection.

Tout-à-coup nous entendîmes de nouvelles détonations partant, cette fois, des montagnes qui longeaient le lac à droite et à gauche. Alors les pauvres Arméniens perdirent complètement courage, se disant qu'ils seraient tous pillés pour sûr. Ils ne se doutaient pas, les malheureux, de ce qui devait leur arriver pas plus tard que quelques minutes...

Aux premiers coups de fusil, les gendarmes ne bougèrent même pas de leur place; mais aux seconds, pressentant que quelque chose de grave se préparait, un d'entre eux, leur chef probablement, se leva et alla à la rencontre des Kurdes après avoir arboré un mouchoir blanc au bout de son fusil. Quelques instants après, le chef revint accompagné de trois Kurdes, et après un bref conciliabule avec les autres gendarmes, nous les vîmes se retirer tous dans un endroit écarté. En même temps, celui qui semblait être le chef des Kurdes, poussait un cri retentissant :

«Les musulmans à l'écart!»

Immédiatement, tous les gendarmes et les muletiers qui avaient loué leurs bêtes aux Arméniens, se retirèrent d'un côté. Les Arméniens suivaient, de leurs regards effarés, ce qui se tramait autour d'eux. Quant à moi, après m'être concerté avec mes deux compagnons, je m'adressai aux chef des gendarmes pour lui demander ce que nous devions faire en l'occurrence, étant donné que nous n'étions, pour notre part, ni Arméniens ni Musulmans! Il nous dit, pour toute réponse, de lui remettre l'argent que nous possédions, et que, de cette façon seulement, il trouverait moyen de nous sauver. Nous lui versâmes sur le champs dix médjidiés.⁽¹²⁶⁾

A peine rejoignîmes-nous les Turcs dans leur retraite, que tous les Kurdes qui se trouvaient dans les montagnes, en descendirent précipitamment et encerclèrent les Arméniens de trois côtés à la fois, de sorte que, si quelqu'un s'avisait de s'échapper, il ne pouvait que se jeter dans le lac. Nous étions là comme rivés au sol, ne sachant au juste ce qui allait se dérouler sous nos yeux.

Dans l'impétuosité d'une bataille où les hommes tombent par milliers, il y a plus ou moins quelque chose de sublime, car, des deux côtés, on lutte presque toujours pour un idéal, et dans tous les cas, l'on se bat à armes égales. Tandis qu'ici, rien de pareil. Ce fut simplement une attaque de bêtes féroces contre un troupeau sans défense.

Nous vîmes soudainement la lueur sinistre des tranchants d'un millier de haches se levant à la fois pour tomber en coup de foudre sur les têtes des malheureux Arméniens qui, épouvantés jusqu'à la folie, ne faisaient pas

même un mouvement pour se défendre. Au comble de la terreur, ils poussaient des cris et des exclamations désespérées qui semblaient ébranler les montagnes rigides, jusque dans leurs fondements.

Les larmes coulaient à flots de nos yeux, et nos cœurs semblaient se briser à chaque fois que les haches se levaient sur ces malheureux qui, de temps à autre, esquissant un mouvement de fuite, étaient massacrés impitoyablement! Grands et petits, femmes et jeunes filles, tous, sans en épargner un, durent passer par ce monstrueux carnage! Ceux qui essayaient d'échapper au tranchant de la hache, s'élançaient dans les eaux froides du lac, croyant y trouver une mort moins affreuse; mais quelque Kurdes postée expressément pour cette sinistre besogne, tiraient sur les malheureux qui se sauvaient à la nage et les abattaient.

L'un de mes compagnons qui n'en pouvait plus, tomba à terre sans connaissance, et de grosses gouttes de sang coulaient de ses narines. Quant à moi, je ne distinguais plus rien de ce qui se passait autour de moi.

En moins d'une demi-heure, toute cette agglomération vivante, trois mille âmes environ, noyées dans une mare de sang, dormaient là leur dernier sommeil!

Quelques instants après, les femmes de ces mêmes Kurdes qui, de sang-froid, avaient transformé l'endroit en une immense abattoir humain, descendant en toute hâte des montagnes se mirent, sans le moindre geste de dégoût ou de commisération, à dépouiller les cadavres de tout leurs objets. Si, parfois, il leur tombait sous la main un corps, ou plutôt un amas informe de sang et de chair, qui n'avait pas encore rendu son dernier souffle, elles ne se faisaient pas faute de l'achever de leurs mains.

Tout le temps que durèrent ces scènes atroces, les gendarmes restèrent impassibles. Ils ne firent pas un seul petit mouvement pour prouver au moins que tout sentiment humain n'était pas complètement éteint chez eux.

S. PADOVA

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Փրոֆ. Հայկ Ա. Արամյան, «Շահեկան տեղեկագիր մը Զեյթունի եւ զէյթունցիներու ողբերգութեան մասին», Գերսամ Ահարոնեան, [խմբ.], 1915-1965, Յուշամատեն **Մեծ Եղեռնի**, Պէյրութ, 1965, էջ 850, իսկ «տեղեկագիրին ամփոփումին» համար տես նոյն, էջ 850-854:
2. Տես՝ «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Սեբաստիոյ կուսակալութեան — Déportation des Arméniens de Sivas», BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 49, Sivas, p. 178-180: Տեղեկագիրին արխիւային էջադրումն ունի 13 զոյգ էջ, որ իրականութեան մէջ զայն կը վերածէ 26 էջի: Տեղեկագիրը պատրաստուած է Հալլէպ եւ վաւերացուած՝ 27 Փետրուար 1919-ին «ի դիմաց Սեբ[աստիոյ] Ն[ա]հ[ա]նգ[ի] Գաղթ[ականաց] Յանձնախումբի» վարչութեան փոխ ատենապետ Խ[աչատուր] Ֆեներեանի, ատենադպիր Անուշտան Սահակեանի, եւ անդամներ՝ Յովհաննէս Մինասեանի, Յարութիւն Մոլլեանի, Կարապետ Արծրունեանի, Արամ Օնգաշեանի, Նազարէթ Տարագնեանի եւ Ոսկան Կորկոտեանի կողմէ:
3. Անգարա:
4. Էնտերես:
5. **Ամէլէ թապուր[ի]** — Բանուորական վաշտ:
6. **Էմնիէթ գոմիսիոնի** — Ապահովութեան յանձնախումբ:
7. **Չեթ պաշի** — Հրտակապետ:
8. **Եավէր** — Թիկնապահ:
9. **Թերքի ճէլպէ** — Լեցուն խորճինով:
10. 15/20.000-ի չափ, այսինքն՝ 15-20 հազարի չափ:
11. 7/8 կարաւաններու՝ եօթէն ութը կարաւաններու:
12. **Ինչաթի եւ սենայիի մէջ** — Շինարարական եւ արհեստատրական կազմակերպութիւններու մէջ:
13. 15/20 ընտանիք, այսինքն՝ 15-էն 20 ընտանիք:
14. **Ժանտարմալայ գոմանտ**. [Ժանտարմալայ գոմանտանը] — Ոստիկան-զինուորաներու գունդի հրամանատար:
15. **Գոլթրտու Գոմանտ**. — Ոստիկան-զինուորաներու գումարտակի հրամանատար:
16. **Գոմիւէր** — Ոստիկանապետ:
17. **Գոլաղասի** — Ոստիկան-զինուորաներու խմբապետ:
18. **Ալայպէլ** — գումարտակի պետ:
19. **Չավուշ** — Տասնապետ:
20. **Սենայիի գոմանտան** — Արհեստատրական կազմակերպութեան զինուորական հրամանատար:
21. **Սենայիի չավուշ** — Արհեստատրական կազմակերպութեան զինուորական հսկիչ:
22. Այսինքն՝ ֆրանսական կառավարութեան:
23. **Միթեաքրըֆ** — Կառավարիչ:
24. **Միտաֆա միլիէի թիս** — Ազգային պաշտպանութեան [յանձնախումբին] Գախապահ:
25. **Պելետիէի թիս** — Քաղաքապետարանի Գախապահ:
26. **Պաշ քիաթիպ** — Դիւանապետ:
27. **Էջթամ միտիթի** — Որբանոցի տնօրէն:
28. **Փոլիս** — Ոստիկան:
29. 27/30 հատ — այսինքն՝ 27-էն 30 հատ:
30. **Գայմազամ** — Փոխ կառավարիչ:

31. **Իթրիհասի շէֆ** — Միութիւն եւ Յանաշրիմութիւն Կուսակցութեան պատասխանատու:
32. **Տալա վերքիլի** — Փաստարան:
33. **Սանտրզ Էմինի** — Գանձապահ:
34. **Եազմա** — կանացի նուրբ, երբնէրանգ եւ ծաղկամախշ գլխաշոր, մերթ՝ ասեղնագործ ու ծաղկակերպ ծուպերով բոլորուած:
35. Կ'ակնարկուի 1895-1896-ի ջարդերուն:
36. **Պաշրպօզուզներ** — Խառնամբոխ զինեալներ:
37. **Մուհասեպէճի** — Հաշուապահ, համարակալ:
38. **Մեպու** — Երեսփոխան:
39. Տես՝ «Անդ[հանուր] տեղեկագիր Էտիրնէի կուսակալութեան հայ վերապրող գաղթականաց, Հալէպ, 19/2/1919», BNU, Archives Andonian, Liasse 7, dossier 18, Edirne, p. 1-18: Փաստաթուղթին արխիւային Էջադրումն ունի ութը զոյգ էջ, որ զայն իրաւամբ կ'ընծայէ 16 էջ: Տեղեկագիրը պատրաստուած է Հալէպ, եւ ստորագրուած՝ վերապրող 70 էտիրնէցիներէ, որոնց միայն երկուքն են կին: Կը թուի թէ այդ օրերուն Հալէպ հասած էտիրնէցիները տակաին չէին կարողացած կազմակերպել հայրենակցական միութիւն մը, ահա թէ ինչո՞ւ համար տեղեկագիրին կը պակսին ատենապետ, ատենադպիր եւ խորհրդական ստորգումով անհատներ: Շատ հաւանաբար տեղեկագիրը պատրաստողներն եղան Յակոբ Չորլուեանը, Պօղոս Յ. Գանեանը, Յ. Մալաքեանը, Կարապետ Կառավարեանը, Խաչիկ Թ. Մամուզեանը, եւ ուրիշներ, որոնց ստորագրութիւնները շեղակի կերպով արձանագրուած կը մնան փաստաթուղթին արխիւային ութերորդ էջի առաջին սինակին վրայ: Մնացեալ ստորագրութիւնները կը ներկայանան երկսիւնակ ձեով մը, եւ կու գան հաստատելու եւ վաւերացնելու տեղեկագիրին բովանդակութիւնը:
40. Սեպտ. 17-ին ը.ն. — Սեպտեմբեր 17-ին՝ ըստ երրօրական թուարկութեան:
41. 15/20 ընտանիքներ, այսինքն՝ 15-էն 20 ընտանիքներ:
42. 200/300 տուններ, այսինքն՝ 200-էն 300 տուններ:
43. **Սոմուն** — Երոպական երկարատուն հաց:
44. 5/10 դրշ., այսինքն՝ ճինգէն տասը դրուշ: Դրուշը թրքական դրամի միատր մըն էր, եւ 1915-ին 105 դրուշը կը հաասարէր օսմանեան մէկ ոսկեդրամի:
45. Այսինքն՝ կարաւաններուն ընկերակցող ոստիկաններուն:
46. Պիտի ըլլայ՝ 1/13, նոր տոմարով՝ 13 Օգոստոս 1916:
47. Այսինքն՝ գաղթական հայերուն:
48. Հասիչէ:
49. Սուվար:
50. Ռաս իւլ Այն:
51. Պէտք է ըլլայ՝ Դանի պէշ, փոխանակ Կանի պէշի:
52. **Սեվքիաթ մեմուրի** — Գաղթականական պաշտօնեայ:
53. **Նուֆուս մեմուրի** — Մարդահամարի գրասենեակի պաշտօնեայ:
54. **Զրահաթ պանք**, պիտի ըլլայ՝ **գրահաթ պանքաթը** — երկրագործական դրամատուն:
55. **Պելետի գոմիսքի** — Քաղաքապետարանի ոստիկանապետ:
56. **Նուֆուս պաշքիաթիպի** — Մարդահամարի գրասենեակի դիւանապետ:
57. **Չարբօճը** — Տրեխագործ:
58. **Միֆթի** — Իսլամ կրօնապետ:
59. **Զրահաթ մեմուրի** — Երկրագործական նախարարութեան պաշտօնեայ:
60. **Փայթոնճի** — Մարդատար ձիաքարշ կառքի վարորդ:
61. **Ժանտարմա պաշ չափուշ** — Ոստիկան-զինուորներու յիսնապետ:
62. 2/3 ամիս, այսինքն՝ երկուրէն երեք ամիս:

63. **Պոմպանի** — Ռմբաձիգ:
64. **Օթա [օզգա]** — 400 տիրիճեմի ծանրություն, իսկ մեկ տիրիճեմը կը հաաասարի 3.2 կրամի: Առ այդ՝ 250 օզգան կը կշռէ 32 քիլոկրամ:
65. Կ'ակնարկուի 19 Փետրուար 1919 թուակիր ներկայ տեղեկագիրին:
66. Այսինքն՝ տիկինը:
67. Պիտի ըլլայ՝ Պոմպուն:
68. Պիտի ըլլայ՝ Ազեգ:
69. **Մենգիլ միֆերթիշի** — Զինուորական կայանի քննիչ, հոս՝ գաղթականացանի:
70. Արդին (Արթին) — Յարութին:
71. **Իրունճի** — Փռապան:
72. Պիտի ըլլայ՝ Կիլեհիա:
73. Շատտատի:
74. Աերովր:
75. Բաղէշի անվերնագիր այս տեղեկագիրին համար տես՝ «Déportation des Arméniens de Bitlis», BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 43, Bitlis, p. 2-9: Հոս տրուող վերնագիրը, առ ի չգոյ՛ է որեւէ վերնագիրի, կու գայ մեզմէ: Տեղեկագիրը կը բաղկանայ արխիւային ութը զոյգ էջերէ, որ իրականութեան մէջ կ'ընէ 16 էջ: Կը թուի թէ երջանիկ անհուրախեամբ մը տեղեկագիրէն անհետացեր է անոր առաջին թերթը, որ գտնուելու էին անոր խորագիրը, պատրաստութեան վայրն ու անոր հաստատումին թուականը: Վտտափորէն, սակայն, անիկա պէտք է գայ 1919-ի Փետրուար ամսուան երկրորդ կէտէն եւ վաւերացուած ու հաստատուած ըլլալու է նոյն շրջանին ալ: Տեղեկագիրին վերջին երկու էջերը կը կրեն ստորագրութիւնները 85 բաղիշէցիներու, որոնցմէ 41-ը կին եւ 44-ը տղամարդ են: Ստորագրութիւններու ձեւն ու տեղադրումը ենթադրել կու տան, որ տեղեկագիրը հաւանաբար պատրաստուած է Տ. Յ. Դուրմեանի, Մ. Տաւազեանի, Ն. Բ. Մատղաշեանի եւ Վահան Տապաղեանի կողմէ:
76. **Զեթեական** — Հրոտակային:
77. **Կեանք [քեաֆիր]** — Անհաատ, ոչ-մահմետական, հոս օգտագործուած է «հայ» իմաստով:
78. **Զերեպաշը** — տես ծանօթ՝ թիւ 7:
79. **Ռէխ** — Մեծաւոր, հոս՝ գիտապետ:
80. Այսինքն՝ վարդեմիսցիները:
81. **Աշիրէթ** — Տեղախումբ:
82. Այսինքն՝ 50-60 քիլոկրամ:
83. **Գոմիւտրութիւն** — Ոստիկանապետութիւն:
84. **Ղազի** — Կրօնի համար յաղթանակ տարած ու նահատակուած մահմետական, հոս՝ հերոս:
85. Արբազան Գործ — Իպլամութեան տարածումին եւ ոչ-մահմետականներու, այս պարագային՝ հայերու, բնաչնչումին համար կատարուած գործ: Հոս՝ ջարդ:
86. **Լիբա** — Օսմանեան ոսկեդրամ, որ կը կշռէր 6.8-7 կրամ:
87. **Գասապ թալուրու** — Մտագործներու վաշտ, Վանի զինուորական հրամանատար Խալիլն ստեղծեց մարդասպաններու վաշտ մը, որ հռչակաւոր դարձաւ իր սպանութիւններով Վանի եւ Կարինի նահանգներուն մէջ:
88. **Տեֆթըտար** — Դիւանապետ, գանձապան, համարակալ:
89. **Մեքրուպճի** — Քարտուղար, դպիր:
90. **Գապիլէ** — Տոմ, գերդաստան:
91. **Մենիսի իտարէ** — Քաղաքապետական ժողով:
92. Պիտի ըլլայ՝ Նարուլլան:

93. **Պելեոտի բէիսի** — Քաղաքապետարանի նախագահ:
94. **Էվգաֆի թահսիտար** — Իսլամ կրօնական կարուածներու եկամուտները հաւաքող պաշտօնեայ:
95. **Մալ միտիթի** — Շրջանի մը ելեմտական տնօրէնը:
96. **Փոսրանի** — Պետական նամակատար քաղաքէ քաղաք, շրջանէ շրջան եւ գիղէ գիղ:
97. **Համամնի** — Բաղնէպան:
98. **Գանթարնի** — Շուկան մեծ բեռները կշռող պաշտօնեայ:
99. **Խոնա** — Իսլամ կրօնական:
100. **Քապուր** — Վաշտ, բանակ:
101. **Տասին (ը.թ.)** [տասին՝ ըստ թրքական] — այսինքն՝ կէտօրէն ետք ժամը 4-ին:
102. **Այսինքն՝** կէտօրէն ետք ժամը 2-ին:
- 102ա. **Գապլէ [Գապիլէ]** — Տոհմ, ցեղախումբ:
103. **Գոլնի** — Գիշերապահ, պահակ, շրջիկ գունդի զինուոր:
104. **Տես՝ ծանօթ՝** թիւ 92:
105. **Արագի միտիթի** — Շրջանի մը հողային եւ անշարժ այլ կարուածներու գործառնութեան, արձանագրութեան, եւ անոնց վաւերացումին հսկող պաշտօնեայ-տնօրէն:
106. **Իքմալ** — Գունդի լրացուցիչ ուժ:
107. **Ճրքա** — Ջինուորական ջոկատ:
108. **Ջին. դեղագործ Տոքթ. Ասաֆ** — Ջինուորական դեղագործ եւ բժիշկ Ասաֆ:
109. **Սէր զոմիսէր** — Գլխաւոր ոստիկանապետ:
110. **Քահրիրաթ միտիթի** — Մարզի մը թղթակցութիւններուն եւ արձանագրութիւններուն պատասխանատու դիւանապետ:
111. **Միհաստպէնի** — Տես՝ ծանօթ թիւ 37:
112. **Պոհուա՞ն:**
113. **Քետիֆ պինպաշը** — Պահեստի հազարապետ:
114. **Ենի միֆթի** — Նոր միֆթի, շրջանի մը իսլամ նոր կրօնապետը:
115. **Կարինի տարագրութեան եւ ջարդերուն մասին հոս տրուող գործը չի ներկայանար որպէս արդիւնքը հաւաքական ճիգի մը, ոչ ալ կը թուի թէ անկիւս ծնունդն է 1918-ին Հալէպի մէջ գոյութեան կոչուած հայրենակցական Միջ-Գաւառային Միութեան հետապնդումներուն. ընդհակառակը, անկիւս կու գայ Կարինէն գաղթական համուած եւ Հալէպ հասած վկայի մը՝ Ալֆոնս Առաքելեանի գրիչէն, եւ կը կրէ 1-24 Փետրուար 1919 թուականը, որ խորհիլ կու տայ, թէ շատ հաւանաբար այդ օրերուն կարելի չէր Հալէպի մէջ կազմել Կարինի Հայրենակցական Միութիւն մը՝ պարզօրէն հոն հասած փոքր քանակին պատճառովը կարենցիներուն, եւ առ այդ՝ Առաքելեանն ի՞նք լանձն առաւ պատրաստել պահանջուած տեղեկագիրը գաղթին, ջարդերուն, կողոպուտներուն եւ առեւանգումներուն:**
- Ձուտ անձնական գնահատանքներու վրան կանգնող այս տեղեկագիրը, սակայն, կը հետեւի Հալէպի Միջ-Գաւառային Միութեան տուած ուղղութիւններուն, եւ այդ իսկ պատճառով կը փորձէ ըլլալ համապարփակ եւ կը զգենու կշիռը անհերքելի փաստաթուղթի մը՝ գրուած ըլլալով դէպքերէն անմիջապէս ետք եւ զանոնք լիովի ապրած անհատի մը կողմէ: Այսօր այս տեղեկագիրը կարելի է գտնել Հ. Բ. Ը. Միութեան Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ ու կը բաղկանայ արխիւային ութը՝ այլ իրաւամբ 15 էջերէ, որոնց առաջին երկու էջերը պարզօրէն կը կազմեն կափարիչը գրութեան, առ այդ՝ փաստաթուղթը կը պարունակէ լոկ 13 էջ գրութիւն: Տեղեկագիրին համար տես՝ «Déportation des Arméniens du vilayet d'Erzeroum» [Կարինի նահանգի հայերու տարագրութիւնը], BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 19, Erzeroum, p. 1-8.

116. Gros village retiré dans le district de Kiskin et dont tous les habitants ont presque tous leur commerce en Passin. Pour cette raison même, à la mobilisation, il n'y avait que les femmes dans les villages et presque pas d'hommes.

Այս եւ յաջորդ երեք ծանօթագրութիւնները, թիւ 116-119 ներառեալ, կը պատկանին փաստաթուղթի հեղինակին:

117. Les montagnes portent le nom de Kéakhta et sont une continuation du Taurus. C'est dans ces régions que fut anéantie presque la totalité des Arméniens d'Erzeroum, de Sivas, de Bitlis, de Kharpouth et de Malatia.

118. Ensemble des riches villages catholiques dont les hommes comme ceux de Garmirk avait leur travaille à Passin.

119. Grosse rivière qui traverse la ville de Baïbourt.

120. Youzbachi [Եիւզպաշի] — Հարիրապետ:

121. Yaghdji [Եաղճի] — Իւղի վաճառական:

122. Orman mudiri [Օրման միտիրի] — Անուաներու պահպանումին, օգտագործումին եւ անոնց եկամտոյն պատասխանատու տնօրէն:

123. Tékealif harbîé [թեքիալիֆ-ի հարպիէ] — Պատերազմի օժանդակութեան, զինուորական պիտոյքներու հաւաքումին եւ ձեռքբերումին համար ստեղծուած կազմակերպութիւն: Իրականութեան մէջ՝ թեքիալիֆ-ի հարպիէն անունն էր պատերազմական հարկին:

124. Mouhadjir mudiri [մուհաճիր միտիրի] — Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մուհաճիր — գաղթական կը կոչուէին միմիայն պալքաններէն հասած թուրք եւ մահմետական գաղթականները, որոնց տեղաւորումին համար ստեղծուած կազմակերպութեան տնօրէնն էր մուհաճիր միտիրին:

125. Այս փաստաթուղթը դուրս կը մնայ զինք նախորդող առաջին շորս վաւերագիրներէն, որոնք մասնաւոր կերպով պատրաստուած տեղեկագիրներ են պահանջուող 1918-ին Հալտպի մէջ գոյութեան կոչուած հայկական կազմակերպութեան մը: Այս մէկուն գոյութիւնը չի գար այդպիսի պահանջի մը որպէս հետեւանք եւ այժմ կայ ո՛չ մէկ միջոց գիտնալու թէ ի՞նչպէս եւ ի՞նչո՞ր գրուեցաւ անիկա: Արամ Անտոնեանն ալ, որուն արխիւներուն մէջ կը գտնուի անիկա՝ ունի ոչ մէկ բացատրութիւն այս մասին: Կը բաւէ ըսել, որ անիկա կը կրէ ստորագրութիւնը Հալկական Տասնհինգի պատմագրութեան մէջ բոլորովին անծանօթ մարդու մը՝ Ս. Փատովայի, որ, կը թուի թէ իրեն նման քանի մը ուրիշներու հետ ունէր պաշտպանութիւնը ֆրանսական իշխանութիւններուն:

Ս. Փատովայի եւ իր յիշած անունները խորհիլ կու տան, որ հրեայ էին ինք եւ ճամբու իր ընկերները, որոնք, իրեն նման, ականատես դարձան ժող էրեք հազար հայու ջարդին: Փատովա չի տար անունը վայրին, այլ կը յիշէ միայն, որ ջարդը պատահեցաւ Խարբերդէն անցին, 1915-ի Սեպտեմբեր 15-էն ետք, Խարբերդէն Բաղէշ ճամբուն վրայ լինի մը ակին:

Հազիւ կէս ժամ տեսող այս ջարդին վայրն անելի քան յստակ է այսօր, պարզ անոր համար որ յետագային անոր այցելութիւն մը պիտի տար Խարբերդի ամերիկեան հիւպատոս Լեսլի Ամմերթըն Տէյվիսը, եւ ապա, բաւական ետք, 9 Փետրուար 1918-ին, երբ արդէն դարձեր էր տուն՝ ամերիկեան իշխանութիւններուն պահանջով պատրաստել արիւնոտ իր տեղեկագիրը, որուն համար տես՝ Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province : An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, edited with an introduction and notes by Susan K. Blair, New Rochelle/New York, 1989. Վերահրատարակուած՝ 1990-ին, որուն 79-87 էջերը կը ներկայացնեն այն ինչ որ կը տրուի Ս. Փատովայի ստորագրած վկայութեամբ: Այս էջերուն հայերէն թարգմանութեանը համար տես՝ Լեսլի

Ա. Տէյփիս, «Սպանդանոց նահանգը», **Հայկազեան Հայագիտական Հանդես**, Պէլ-րուս, 1993, էջ 346-358: Իսկ հոս տրուող փաստաթուղթին համար տես՝ BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 23, p. 23-26:

126. Ապրա՛մ:

127. Տաի՛տ:

128. Medjidieh [**ՄՃԵՅԻԻԷ**] — Օսմանեան արձաթ դրամ՝ 20 դրուշ արժողութեամբ: 1915-ից 5.25 մեծիտիէն կը հաասարէր մէկ օսմանեան ոսկի դրամի:

ACCUSATORY REPORTS

(SUMMARY)

In the previous pages we presented five reports which have been kept unpublished in the archives of the Bibliothèque Nubar of the Armenian General Benevolent Union Paris chapter. They all bear BNU — Archive Andonian, Liasse 7 general title, though with different numbers.

We believe that those presented here are not the only ones in these archives and which directly bear on the Armenian Holocaust of 1915-1916. There are others as well; moreover, there should be additional reports too, which, to our great distress, have been lost for sure. We hope that the day will dawn when those vanished (we know that their number was 32) and those which remain unpublished and deposited at the Nubar archives will be put in circulation by publishing them both in the original and translated languages, because of the fact that, though much is written on the Armenian massacres perpetrated by the Ottoman, Young-turk and the Republican forces and population in 1915-1923, they will shed some new light on the events occurred and bring some new depth and meaning to the accounts herein given.

The archival material presented here includes :

1. A report on the massacres and deportations of the province of Sivas (in Armenian);
2. A report on the Armenian deportees of the province of Adrianople (in Armenian);
3. A report on the massacres of the province of Bitlis (in Armenian);
4. A report on the deportations and massacres of the Armenians of Erzerum (in French);
5. An eyewitness report on the massacres near Lijk, the nearby lake of Kharput (in French).

Of the reports presented here the first three have collective authorship, that of Erzerum bears the name of Mr. Alphonse Arakelian, and the last is a foreigner, a certain Mr. B. Padova. All the reports are compiled in Aleppo, 1919, except the last, that of B. Padova, which lacks the mention of both place and date.

The first four of the archival material presented here follow almost the same procedure : all of them first give a geographic make-up of the province and its regions, cities, towns and villages with the pre-1915 and post-1918 numbers of population; then follows a general and in broad line, the presentation of various events and anti-Armenian Turkish activities in the province which, taken all together, at last culminated in the general massacres; these are usually followed by a list of the perpetrators of the massacres. Sometimes sites of massacres are pinpointed with the size, form and

characteristics of the massacres. The last, but not the least, each report carries a general list of the territorial, economic, agricultural, industrial, religious and monastic property and antiquities losses besides the wealth deposited at the banks and insurances and deeds, all calculated in terms of Turkish gold pounds. To make things more comprehensible each report is divided into clear cut chapters enumerating the facts of the particular section. At the end of each report one finds not only the date and the place where it was compiled but also a number of signatures, sometimes up to 90 of them, ratifying the content of the report.

To make things clearer and more comprehensible, we had added at the end a number of notes, explanations and even translation of certain Turkish-Ottoman words and terms which were vague in the pre-1915-1918 period. Moreover these notes include the source informations thus helping historians and specialists of the Armenian Holocaust where and how to find the respective document.

The last two documents are somehow different from the first three; that of Erzerum has a number of original footnotes on which we have made certain additions. Those notes belonging to the author Arakelian are given in French, ours in Armenian. The fifth document, that of Padova, falls under a different category of documents, and, hence, we have declined of bringing too much annotation to its content. In fact, the document is self-explanatory and nothing is needed to make it clearer. Yet we are sorry that in no case we were able to identify the identity of Mr. Arakelian and Mr. Padova though we had certain guesses. But these latter have no value as scientific evidence.

L. V.